

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ

УДК:1+37(091)(575.3)

Бо ҳуқуқи дастнавис

Ҷӯраев Комрон Ҷондорович

ҶАДИДИЯ - РАМЗИ МАРҶИЛАИ НАВИ РУШДИ
МАОРИФПАРВАРӢ ДАР НИМАИ АВВАЛИ АСРИ ХХ

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори

фалсафа **PhD**,

доктор аз рӯйи ихтисоси 6D020100 - фалсафа

Душанбе – 2019

Диссертатсия дар кафедраи фалсафаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни анҷом дода шудааст

Роҳбарони илмӣ:	<p>Самиев Бобо Ҷӯраевич - доктори илмҳои фалсафа, профессори кафедраи фалсафаи ДДОТ ба номи Садриддин Айни;</p> <p>Султонзода Соқӣ Аслон - номзади илмҳои фалсафа, дотсент, мудири кафедраи забони франсаӣ ва методикаи таълими он дар ДДОТ ба номи Садриддин Айни.</p>
Муқарризони расмӣ:	<p>Зиёзода Идебек Ғозӣ доктори илмҳои фалсафа профессори кафедраи онтология ва назарияи маърифати Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон</p> <p>Раҳматов Убайдулло Нематович номзади илмҳои фалсафа дотсенти кафедраи фалсафа ва сиёсатшиносӣ Донишгоҳи аграрӣ Тоҷикистон ба номи Шириншоҳ Шохтемур .</p>
Муассисаи тақриздиханда:	Донишгоҳи Давлатии Тиҷорати Тоҷикистон

Ҳимояи диссертатсия “_10_” октябр соли 2019 соати 13- 00 дар ҷаласаи Шӯрои диссертатсионии **6D. КОА- 026** барои ҳимояи диссертатсияҳо чиҳати дарёфти дараҷаи илми доктори фалсафа (PhD), доктор аз рӯи ихтисосҳои 6D020100 - Фалсафа, 6D020600-диншиносӣ ва 6D020400- фарҳангшиносӣ дар назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17) баргузор мегардад.

Бо диссертатсия ва автореферати он дар китобхонаи марказии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17) ва инчунин тавассути сомонаи www.tnu.tj шинос шудан мумкин аст.

Автореферат «_____» _____ соли 2019 фиростода шуд.

Котиби илми Шӯро, номзади илмҳои фалсафа, дотсент

Ш.Т. Амирхонов

МУҚАДДИМА

Мубрамияти мавзӯи таҳқиқот. Ба илму дониш фаро гирифтани ва вобаста ба талаботи ҷомеаи муосир маърифатноку соҳибқасб қардани ҳар як шаҳрванди кишвар аз ҷумлаи ҳадафҳои стратегии давлат ва сиёсати пешгирифтаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон мебошад. Бинобар ин, сарвари давлат ҳамасола дар паёмҳои худ ба мақомоти олии қонунбарор ва зимни мулоқотҳои бо зиёиёни мамлакат ба масъалаи илму маориф таваҷҷуҳи зарурӣ зоҳир мекунанд. Аз ҷумла, дар Паёми худ ба Маҷлиси Олӣ, моҳи март соли 2007, сарвари кишварамон таъкид доштанд, ки «илму маориф аз самтҳои хеле муҳими сиёсати давлатӣ буда, пешрафти минбаъдаи Тоҷикистон ба рушди маорифи миллӣ ва беҳдошти заминаи таълим вобаста мебошад».¹

Аз ин гуфтаҳо чунин бармеояд, ки замони муосир замони дастовардҳои бузурги илмиву техникӣ ва бозёфтҳои нав ба нави инсоният ба шумор рафта, роҳ ёфтани муваффақ гаштан ба онҳо аз мактабу маориф ва низоми дурусти раванди таълим вобастагии амиқ дорад. Бинобар ин, истифодаи самаранок ва ақлонии ҳазинаи ғанӣ, арзишҳои моддию маънавии гаронбаҳои аз таърихи гузаштаи халқу миллатҳо меросмонда яке аз манбаҳои асосии ба майдони пешрафти илму техника ворид шудани инсоният ба ҳисоб меравад. Агар давлати Сомониён дар ибтидо роҳи инкишофи фарҳангу тамаддуни минбаъдаи халқи тоҷикро тавассути ба низом даровардани таълиму тарбия ва илму маориф мушаххас қарда бошад, пас давраи маорифпарварӣ дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои қарни XX ба таъсири рӯзномаву маҷаллаҳо, рӯй овардан ба илму фарҳанги муосир, ташаккул додани худшиносии миллию эҳёи арзишҳои фарҳангӣ ва ғайра оварда расонд. Аз ин рӯ, қараёни маорифпарварӣ дар муаррифӣ қардани миллати тоҷик ҳамчун як миллати соҳибтамаддуну фарҳангсолор нақши мондагонро гузошта аст. Нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои қарни XX, давраи ташаккули фалсафаи маорифпарварӣ ба ҳисоб рафта, таҳқиқу омӯзиши ва барои рушди ҷомеаи имрӯза истифода бурдани андешаву пешниҳодҳои барномаи ислоҳоти иҷтимоии қараёни номбурда зарур ва муҳим мебошад.

Ба вижа, аз ҷиҳати илмӣ тавзеҳ ва шарҳ додани мафҳумҳои “маорифпарварӣ”, истилоҳҳои “ислоҳ” ва “қадидия”, мушаххас қардани заминаҳои пайдошавии онҳо, муайян қардани алоқамандӣ ва хусусиятҳои фарқкунандаи ҳадафҳои қадидия аз маорифпарварӣ ва ислоҳотҳои, нақши нашрияҳои даврии бо забони тоҷикӣ chopшуда дар шиноخت ва таълиғи ғояҳои маорифпарварӣ қадидия, ки барои бедорӣ, худшиносии миллӣ ва рушди ҷомеаи хизмат намудаанд, масъалаҳои муҳими қариб таҷқиқотӣ ба шумор мераванд. Ҳамчунин муаррифӣ қардани ақидаҳои қадидия ҳамчун мактаби модернизатсиякунии ислом ва маорифи аморати Бухоро, шинохти қадидия дар илми ҷомеашиносии муосир, муайян қардани таъсири ғояҳои қадидия дар

---

¹ Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (20-уми март соли 2007).

раванди рушди ҳаёти иҷтимоӣ - фарҳангӣ ва ташаккули хувияти миллӣ дар Тоҷикистони соҳибистиқлол аз масъалаҳои муҳими қори пажӯҳишӣ ба ҳисоб мераванд.

Сатҳи пажӯҳиши мавзӯ. Бо назардошти он ки маорифпарварӣ ва ҷадидия ҷанбаи иҷтимоӣ, сиёсӣ, адабӣ, фалсафӣ ва илмӣ доранд, олимону намоёндоғони илмҳои мухталиф онҳоро мавриди омӯзишу пажӯҳиш қарор додаанд. Бинобар ин, то нимаи дуюми асри XVIII маълумоти гуногун дар бораи Осиёи Миёна, ба вижа оид ба аморати Бухоро - ҳамчун маркази фарҳангӣ, сиёсӣ ва илмӣ тавассути сарчашмаҳо, девонҳои ашъори шоирон, сафарномаҳои ба нашр расонидаи сайёҳон, тоҷироне, ки барои тиҷорат ба Бухоро ташриф меоварданд, дастраси олимону пажӯҳишгарон мегардид. Аммо аз охири асри XVIII ва аввали асри XIX бо сабаби мустақкам шудани муносибатҳои дӯстона ва байнидавлатӣ бо ҳукумати подшоҳии Россия аморати Бухоро дар соҳаҳои таърих, адабиёт, афкори иҷтимоӣ-сиёсӣ ва ҳаёти фаҳангию иқтисодӣ мавзӯи таҳқиқи мутахассисон, шарқш инсонии варзидаи русу хоричӣ ва сайёҳон, аз ҷумла Е.К.Мейендорф,¹ Э.Эверсман, П.Яковлев, А.Борнс, Н.Хаников, А.² Вамбери³, амир Абдурахмонхон⁴ ва дигарон қарор мегирад. Дар асарҳои таълифнамудаи ин муҳаққикон оид ба масъалаҳои нуфузи қавмҳои маскунӣ аморат, тавсифи шаҳрҳо, фарҳанги муошират, шуғли мардум, тақсимои маъмурии дарбор, тиҷорат ва саноати кишвар, нақши ислом дар ҳаёти иҷтимоии мардум, низоми таълиму тадрис дар мактабу мадорис ва ғайра маълумот дода мешавад.

Баъди ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия диққати ҷомеашиносон, муаррихон, адабиётшиносону шарқшиносони рус ба омӯзиш ва таҳқиқи ҳаматарафаи аморати Бухоро бештар гардида, мақолаву асарҳои зиёди илмӣ ба нашр расонида шудаанд. Аз байни ҷунин маводи нашршуда асарҳои В.В. Бартольд⁵, Н.А.Маев, П.П.Шубинский, Н.Ф.Ситняковский, А.Ю. Якубовский⁶, В.А.Шишкин⁷, А.А.Семёнов⁸, А.Д.Чехов, М.С.Андреев ва О.А.Сухарева⁹ арзишманд мебошанд. Аммо маълумоти додаи номбурдагон бештар ба масоили соҳаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии аморати Бухоро, аз ҷумла шумораи аҳоли ва табақабандии он, тарзи ҷобачогузории амалдорони давлатӣ, тарғиби шаҳрдорӣ, рушди тиҷорат ва муносибатҳои истеҳсоли ва ғайра марбут мебошанд. Хусусан, О.А.Сухарева ҳангоми табақабандии аҳолии аморати Бухоро қайд мекунад, ки аҳолии он аз се табақа: аҳли сайф, аҳли қалам ва фуқаро таркиб ёфтааст. Ин гуна

¹ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. Москва, 1975. - С.175.

² Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. - СПб, 1848. - С.279.

³ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. - Москва, 1874. - С.267

⁴ Амир. Абдурахмонхон. Точ-ут-таворих. Кобул, 1998. - С.233.

⁵ Бартольд. В.В. История культурной жизни Туркестана. - Москва, 1963. - С.9-28

⁶ Якубовский А.Ю. Главные вопросы изучения истории городов Средней Азии. - Душанбе, 1951. - С.3

⁷ Шишкин В.А. Архитектурные памятники Бухары. - Ташкент, 1940. - С.39-50

⁸ Семёнов. А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени. - Душанбе, 1944. - С.46;

⁹ Чехович О.П., Андреев. М.С. Бухары. - Душанбе, 1992. - С. 153

¹⁰ Сухарева О. А. К истории городов Бухарского ханства. Москва, 1958. - С.22

табақабандӣ аз он далолат мекунад, ки муҳаққиқ аз сарчашмаҳо, хусусан асари “Наводир-ул-вақоъ”-и Аҳмади Дониш истифода бурдааст. Зеро чунин тарзи табақабандии аҳолии аморати Бухоро маҳз дар ин рисола зикр гардида, баъдан устод Садриддин Айни низ онро истифода бурдааст.

Дар омӯзиши бисёр пахлуҳои мураккабу печидаи ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии ҷараёни маорифпарварӣ сахми файласуфон калон буда, дар самти пажӯҳиши ҷараёни номбурда назарҳои мухталиф ҷой доранд. Аз ҷумла, академик А.М. Баҳоваддинов¹ дар асарҳои худ ба ҷараёни маорифпарварӣ ва ҷадидия тавачҷуҳ зоҳир намуда, қайд менамояд, ки ин ҷараён маҳз ба шарофати пайваст шудани Осиёи Миёна бо Россия зухур кард ва намояндаи бузургтарини он Дониш буд. А.М. Баҳоваддинов дар асару мақолаҳои худ ба ғайр аз Дониш дар хусуси андешаҳои дигар маорифпарварону ҷадидони тоҷик низ маълумоти ҷолиби диққат додааст.

Донишмандони шинохтаи тоҷик М. Диноршоев² ва Ғ. Ашӯров дар таҳқиқоти худ ба ҷараёни маорифпарварӣ тавачҷуҳ намуда, ақидаҳои иҷтимоӣ-фалсафии нахустин ва бузургтарин намояндаи он - Аҳмади Донишро ба риштаи таҳқиқ кашидаанд. Ба андешаи олимони номбурда, Аҳмади Дониш дар ҳалли масоили фалсафии анъанавӣ, яъне масоили азалияти олам ё офариниши он, таносуби нафсу тан, имконоти дарки олам ва ғайраҳо аз мутафаккирони моқабли худ дур нарафтааст ва чизе нав ҳам нагуфтааст, вале дар самти ҳаллу фасли масоили иҷтимоӣ ақидаҳои дақиқ баён намуда, ҷараёни нави фалсафии маорифпарвариро асос гузоштааст.

Тавре ишора намудем, дар таҳқиқи ақидаҳои фалсафӣ, иҷтимоӣ-сиёсии маорифпарварони тоҷик ва намояндагони насли дуюми он, сахми файласуфи тоҷик Ғ.Ашӯров³ зиёд аст. Ӯ дар як силсила рисолаҳо ва мақолаҳои худ, асосан ба масъалаҳои мубрами маорифпарварӣ, аз ҷумла, доир ба масъалаҳои назариявӣ ва методологии маорифпарварӣ, фалсафии маорифпарварӣ ва иҷтимоии Аҳмади Дониш тавачҷуҳ зоҳир намудааст. Хусусан мақолаи ӯ “Маорифпарварӣ ҳамчун ҷаҳонбинии нав”⁴ дар шарҳи маънои маорифпарварӣ, фарқияту умумиятҳои он дар муқоиса бо ҷараёнҳои маорифпарварии аврупоӣю рус, дар нишон додани нақши намояндагони ин ҷараён дар саводнок намудани ҷомеаи Аморати Бухоро дорои аҳамияти калони илмист.

Аз миёни файласуфони тоҷик, И. Шарипов⁵ бештари таҳқиқоти худро ба омӯзиши ҷараёни маорифпарварӣ бахшидааст. Ин донишманд дар асарҳои худ

---

¹ Богоутдинов А.М. Избранные произведения. Душанбе: Дониш, 1980. –С. 361.

² Г. Ашӯров, М. Диноршоев. О просветительской социальной философии Ахмада Дониша//Известие АН Тадж. ССР. – № 3, 1978. – С. 48-59.

³ Ашӯров Ғ. Масъалаҳои мубрами маорифпарварӣ: оид ба баъзе масъалаҳои назариявӣ ва методологӣ // Аҳбори АИ ҶТ, 1965, №2. – С. 49-60.

⁴ Ғ. Ашӯров. Маорифпарварӣ ҳамчун ҷаҳонбинии нав // Чашномаи Айни. Ҷидди Х. – Душанбе, 2003. – С. 10-36

⁵ Шарипов И.Ш. Предпосылки преобразования общественных отношений в Таджикистане на пути некапиталистического развития. – Душанбе, 1973. Т. 1. – 166 с.; Загадочная трагичность судьбы таджиков и таджикской государственности // Известия АН Республики Таджикистан. Серия:

ба масъалаҳои маорифпарварӣ ва чадидия, муносибатҳои иҷтимоӣ, масъалаҳои сиёсии охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар аморати Бухоро диққати зиёд дода, таъкид менамояд, ки чадибияро ҳамчун чараёни сиёсӣ инкор намудан ё онро давраи дуоми инкишофи маорифпарварӣ доништан асосе надорад.

Дигар файласуфи тоҷик Ш.Абдуллоев¹ дар монографияи худ “Маорифпарварӣ ва озодфикрӣ” рӯчеш ба пайдоиши маорифпарварӣ маълумот дода, зикр менамояд, ки назар ба Аврупо ва Россия дар Осиёи Миёна ин равия хусусияти зиддифеодалӣ ва зидди мустамликавӣ дошт. Муҳаққиқи мазкур зимни таҳқиқ ба масъалаи таъсири сафарҳои Аҳмади Дониш ба Россия ба ҳамоҳангшавии барномарезии ислоҳотии ӯ бо бо барномаҳои ҳамназари шарқиаш таваҷҷуҳ додааст. Ба таври мухтасар баён намоем Ш. Абдуллоев дар асари номбурдаи худ вазъи иҷтимоӣ-сиёсии пайдоиши маорифпарварӣ, хусусиятҳои маорифпарвариро озодфикрӣ ва ақидаҳои дунёгарой, инсондӯстӣ ва ҷомеадорӣ Аҳмади Донишро мавриди омӯзишу пажӯҳиш қарор додааст.

Дар шинохти баъзе пахлуҳои муҳими чараёни маорифпарварӣ тадқиқоти Р. Комилов² аз аҳамият ҳолӣ нест. Олими номбурда дар асари худ “Назарияи ҷомеаи ормонӣ дар таърихи фарҳанги форсу тоҷик” заминаҳои пайдоиш ва рушди минбаъдаи афкори маорифпарвариро дар кишварҳои шарқию ғарбӣ омӯхтааст.

А. Шарифов³ бошад баъзе аз пахлуҳои маорифпарвариро дар Эрон мавриди таҳқиқ қарор дода, аз ҷумла, тараққиёти ҷомеаро аз нигоҳи маорифпарварӣ арманитаборӣ эронӣ асри XIX Низомуддаула Мамлукхон ба риштаи таҳқиқ кашидааст.

К. Бекзода⁴ низ дар шинохт ва омӯзиши як қатор масъалаҳои маорифпарварӣ дар Осиёи Миёна саҳм гузоштааст. Асарҳои номбурда дар

Философия и правоедение. - № 1 – 4. – Душанбе, 2005. – С. 172 – 182; Сабақҳои таърихӣ ва масъалаҳои инкишофи худшиносии миллии тоҷикон дар айёми ҳозира // Ҷунбиш, 1988 № 1 (11) январ; Аҳмияти омӯзиши идеяҳои умумиллӣ халқи тоҷик дар марҳилаи ҳозира // Ҷунбиш, 1988 №3 (13) феврал; Эпоҳалӣ соҳиба на пуҷа уқреплениа национального государства // Известия АН РТ. Серия: Философия и правоедение. - № 3 – 4. – Душанбе, 2004; Санаи нодири таърихӣ дар роҳи таҳқиму пойдоии давлати миллий // Ҷумҳурия. 2002 (20548) 15 сентябр; Регулирование отношений между политической системой и исламом в Таджикиском национальном государстве//Построение доверия между исламистами и секуляристами. Таджикиский эксперимент. -Душанбе., 2004; Перспектива развития и проблемы мусульманского мира//Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. Паёми Маркази стратегии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2007 № 2 (15).

¹ Абдуллоев Ш. Маорифпарварӣ ва озодфикрӣ (Афкори динию фалсафӣ ва ислоҳотии Аҳмади Дониш). – Душанбе, 1994. – С. 56; Ашӯров Ф. Маорифпарварӣ ҳамчун ҷаҳонбинии нав // Ҷашнномаи Айни. Ҷилди X. – Душанбе, 2003. – С. 10-37.

² Комилов Р. Назарияи ҷомеаи ормонӣ дар таърихи фарҳанги форсу тоҷик. – Душанбе, 1997. – С. 23.

³ Шарифов А. Тараққиёти ҷомеа аз диди Низомуддаула Мамлукхон // Баррасиҳо аз таърихи фалсафаи тоҷику форс (асри 16 – ибтидои асри 20). Душанбе: Матбуот, 2002. – С. 534-547.

⁴ Бекзода К. Ақидаҳои озодандешӣ Ҷамолуддини Афғонӣ // Баррасиҳо аз таърихи фалсафаи тоҷику форс (асри 16 – ибтидои асри 20). Душанбе: Матбуот, 2002. – С. 548-571; Ақидаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва ахлоқии Муҳаммад Иқбол / Баррасиҳо аз таърихи фалсафаи тоҷику форс (асри 16 – ибтидои асри 20). Душанбе: Матбуот, 2002. – С. 572-518

хусуси андешаҳои маорифпарваронаи Саид Ҷамолуддини Афғонӣ ва Муҳаммад Иқбол аҳамияти калони илмӣ доранд.

Саҳми муҳаққиқи дигари тоҷик З.И. Ғозӣ¹ дар равшан намудани баъзе паҳлуҳои ҷараёни маорифпарварӣ дар сарзамини Ҳинд аҳамиятноканд. Муҳаққиқи номбурда дар асари худ “Муҳаммад Иқбол ва тасаввуф” муносибати Иқболро бо тасаввуф нишон дода, ва аз тарафи дигар нақши Иқбол ва маорифпарварони дигари сарзамини Ҳиндро дар маърифатнок кардани мардум бармало намудааст. Ба таъкиди номбурда дар рушди ҷараёни маорифпарварии Ҳиндустон саҳми Саид Аҳмадхон, Назир Аҳмад, Алтоғхусайн Ҳолӣ, баъдан озодихон Б.Д. Тилак, М.К Гандӣ, Робиндранат Такур, Муҳаммад Иқбол ва дигарон хеле калон аст.

Дар монографияи Б.Самиев² ва маводи нашркардаи вай оид ба заминаҳои пайдошавии маорифпарварӣ, таҳқиқи назари Аҳмади Дониш дар бораи низоми идоракунии давлат, роҳҳои барқарорнамоии ҷомеа ва танизими соҳаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангии кишвар, усулҳои риоя намудани меъёрҳои адолати иҷтимоӣ, таъсири ақидаҳои Аҳмади Дониш дар ташаккули афкори намоёндагони насли дуҷуми маорифпарварӣ - ҷадидия ва иштироки намоёндагони он дар ҳаёти сиёсии асри XX ба таври муфассал маълумот дода мешавад. Вале масъалаҳои марбут ба муайян кардани ҳамоҳангӣ ва тафовути байни андешаҳои маорифпарварон ва ҷадидон, нақши ҷунбиши ҷадидия дар модернизатсиякунонии маорифи исломӣ, нақши рӯзномаҳои бо забони тоҷикӣ интишорёфта дар ташаккули худшиносӣ ва бедории миллии мавриди пажӯҳиши муҳаққиқ қарор дода нашудаанд.

Олими дигаре, ки таърих ва масъалаҳои маорифпарварии Шарқи Наздик, Миёна ва Ҳиндро ба таври васеъ мавриди омӯзиш қарор додааст, Б.С.Амондуллоев³ мебошад. Дар ин таҳқиқоти тозанаشر ҷараёни маорифпарварии қариб тамоми кишварҳои мусулмонӣ мавриди омӯзишу пажӯҳиш қарор дода шудаанд. Афкори маорифпарвароне чун Саидҷамолуддини Афғонӣ, Махмуди Тарзӣ, ал-Кавокибӣ, Қосим Амин, Муҳаммад Абду, Саид Аҳмадхон, Муҳаммад Иқбол, Ҳофиз Аҳмади Шафиқ, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзӣ, Аҳмади Дониш, Шамсиддин Шоҳин, Накибхон Туғрал, Тошхӯҷаи Асирӣ, Абдурауфи Фитрат, Садри Зиё, Садриддин Айнӣ ва ғайраҳо дар ин асар омӯхта шудаанд. Яке аз дастовардҳои муаллиф дар асари номбурда он аст, ки мазкур маорифпарваронро аз ҷадидон ҷудо менамояд.

Ғайр аз он ки ҷараёни маорифпарварӣ аз ҷониби муҳаққиқони риштаи фалсафаи тоҷик мавриди омӯзиши илмӣ қарор гирифтааст, ҳамчунин олимони кишварҳои ҳамсоя низ дар ин самт саҳми худро гузоштаанд. Аз ҷумла олими

---

¹ Ғозӣ З.И. Муҳаммад Иқбол ва тасаввуф. – Душанбе, 2004. – С. 11

² Самиев Б. Социально-философский анализ взглядов таджикских просветителей о структуре социальных отношений конца XIX и начала XX в. – Душанбе: Ирфон, 2007. – С.170.

³ Амондуллоев Б.С. Фалсафаи маорифпарварии Шарқи наздик, Миёна ва Ҳинд (нимаи дуҷуми асри 19 ва ибтидои асри 20). Душанбе, 2019. -С.114

Ўзбекистонӣ И. Муъминов¹ дар асари худ “Аз таърихи тараққиёти афкори иҷтимоӣ-фалсафӣ дар Ўзбекистон” доир ба масъалаҳои маорифпарварӣ дар Осиёи Миёна, хосатан аморати Бухоро маълумот дода, афкори намоёндағони алоҳидаи ин ҷараён, ба хусус А. Донишро ба риштаи таҳқиқ кашидааст.

Роҷеъ ба мавзӯи шинохти ҷадидия бошад миёни олимони ватанию хориҷӣ аз солҳои 20-ум то солҳои 90-уми асри ХХ ақидаҳои муҳолиф баён шуда, мақолаву китобҳои зиёде таълиф гардиданд. Аз ҷумла, А.Баҳоваддинов², И.Брагинский³, Р.Ҳодизода,⁴ Ҳ.Ҳасанов⁵, М.Комилов⁶, Г.Ваҳҳобов ва дигарон мақсад ва ҳадафҳои равияи маорифпарвариро бо ҷадидия қиёс намуда, ҷунин ҳулоса баровардаанд, ки табиатан маорифпарварӣ аз рӯи барномарезии иҷтимоӣ, фалсафӣ ва фарҳангӣ-сиёсии худ аз ҷадидия фарқ мекунад. Аз нигоҳи онҳо ҷадидия ҷунбиши иртиҷоӣ, миллигароӣ, алайҳи мардум ва идеологияи даврони шӯравӣ ба ҳисоб рафта, вале маорифпарварӣ бошад равияи маънавиятгустарӣ ва пешқадам шуморида шудааст.

Азбаски ҷараёни маорифпарварӣ ҷанбаи адабӣ дошт, ин ҷараён аз ҷониби бисёре аз адабиётшиносону мунаққидони адабӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Яке аз аввалин муҳаққиқоне, ки ба ҷараёнҳои маорифпарварӣ ва ҷадидия аз нигоҳи илмӣ таваҷҷуҳ намуда, ба шарҳу тавзеҳи як қатор масъалаҳои ин ҷараёнҳо пардохтааст, устод С. Айни мебошад. Устод Айни⁷ оид ба ҷараёнҳои маорифпарвариро ҷадидия ва намоёндағони онҳо ҳам дар асари илмӣ худ “Намунаи адабиёти тоҷик” ва ҳам дар асарҳои таърихӣ бадеияш маълумоти муфассал додааст.

Дар миёни адабиётшиносону муаррихон низ ақидаҳо оид ба маорифпарварӣ ва ҷадидия якранг набуда, аз ҷумла, ба ақидаи Э.Бертелс, Ҳ.Мирзозода, Я.Г.Абдулин, Г.Худоёров⁸ байни маорифпарварӣ ва ҷадидия аз рӯи барномарезӣ ва расидан ба ҳадафҳои ислоҳоти иҷтимоӣ-фарҳангӣ ягон тафовути ҷиддӣ вучуд надорад. Ҷадидия идомаи мафкуравии маорифпарварӣ мебошад. Масалан, шарқшиноси варзида Э.Бертельс осори маорифпарварони

---

¹Муъминов. И.Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане (конца 19 и начала 20 вв.). – Ташкент, 1957.– С.214

² Богоутдинов А.М.Очерки по истории таджикской философии - Душанбе: Таджикгосиздат,1961. - С. 264-30

³ Брагинский И.С.Очерк аз таърихи адабиёти тоҷик.- Сталинобод, 1956. - С. 376 -391.

⁴ Ҳодизода.Р.Сарчашмаҳо барои омӯзиши адабиёти тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX – Сталинобод, 1956; Аҳмади Дониш. Тарҷумаи ҳол ва мероси адаби-илмӣ. - Душанбе, 1976; Ҷадиқ гӯем ё маорифпарвар? //Адабиёт ва санъат. - 5 июли соли 1990.

⁵ Ҳасанов Ҳ. Инқилоби 1905-1907 дар Тотористон. – Москва: 1965. –С.36.40

⁶ Камиллов М. Изменение социальной среды и формирование новой личности. Душанбе: Ирфон, 1971. - 227 с.

⁷ Айни С. Намунаи адабиёти тоҷик. Москва. -1926. – С.414.

⁸ Ҳ.Мирзозода Афкори рангин. Душанбе, 1982; Тухафи аҳли Бухоро // Маориф ва маданият, 13.02.1973; Материалҳо аз таърихи адабиёти тоҷик. – Душанбе, 1962. – С.112-135; Бертелс Э. Дастинависиҳои осори Аҳмади Дониш. – 1936, Ҷилди 3. – С.9-28; Абдулин Я.Г. Ҷадидия, табиати иҷтимоӣ ва таҳаввули он. Қазон, 1979.С.79.81; Худоёров Г. Аз таърихи ҳаракатҳои миллигароӣ дар фарҳанги тоҷикҳои халқҳои тотору башқир. Уфа, 1950. - С.29-30.

точикро таҳқиқ намуда, менависад, ки Аҳмади Дониш “падари адабиёти чадидия” дар Осӣи Миёна мебошад.

Мақолаи “Чадибия ва дурнамои таърих”, ки дар маҷаллаи “Садои шарқ”¹ чоп шудааст, назару андешаҳои якҷанд файласуфону адабиёт шиносони шинохтаи тоҷик, аз ҷумла М.Шақурӣ, М.Диноршоев, Р.Ҳодизода, И. Шарипов, Ғ.Ашӯров, А.Абдуманноновро таҷассум менамояд. Донишмандони номбурда иддао доранд, ки замони Шӯравӣ барои ба таври бояду шояд омӯхтани таърих ва назару андешаҳои маорифпарварону чадидон имконияти воқеӣ наমেод. Тибқи таълимоти фалсафаи марксистӣ-ленинӣ, ин чараёнҳо мисли соири чараёнҳои мактабҳо ва мазҳабҳои дигари фалсафаи асримиёнагӣ ҳамчун чараёнҳои муқобили идеологияи шӯравӣ тавсиф ва муаррифӣ карда мешуданд.

Дар таҳқиқ ва омӯзиши асарҳои намоёндагони ҷунбиши чадибия саҳми адабиётшиноси тоҷик С.Табаров² хеле бузург аст. Зеро аз ҷониби олими шинохта асарҳои зиёди илмӣ дар бораи таълимоти намоёндагони фаъоли ҷунбиши чадибия, аз ҷумла «Доғҳои сиёҳи таърихи Тоҷикистон», «Маълумоти тоза дар бораи Мирзо Сироч», «Барге чанд аз шачараи Мунзим», «Баёноти сайёҳи хинд»³-и Фитрат³, «Мунзим-роҳбари ҷамъияти ҷавонон»⁴ ва ғайра навишта, дастраси хонандагони тоҷик гардидаанд.

Адабиётшиноси дигари тоҷик М.Рачабӣ⁵ ба масъалаи шинохти чадибия тавачҷуҳ карда, монографияи махсусро таҳти унвони “Исломи, чадибия ва инқилоб” ба нашр расонидааст. Дар китоби мазкур тавачҷуҳи асосӣ ба заминаҳои пайдоиши ҷунбиши чадибия, фарқи барномаҳои иҷтимоии маорифпарварон аз чадидон, нақши ислом дар ташаккули афкори маорифпарваронаи чадидон, чадибия ва инқилоб ва ғайра дода шудааст.

Саҳми муаррихони тоҷик дар равшан намудани бисёр ҳақиқати торики давраи маорифпарварӣ калон аст. Аз ҷумла, хизмати донишманди тоҷик З.Рачабов⁶ ҷихати шинохт ва муаррифии фалсафаи маорифпарварӣ дар он аст, ки ӯ дар доираи идеологияи шӯравӣ омӯхтан, таҳқиқ намудан ва таълиф кардани осори маорифпарварони тоҷик, аз ҷумла Аҳмади Донишро ба миён гузошт. Дар ин замина, З.Рачабов⁷ асарҳои илмӣ-тадқиқотиро зеро номҳои “Маорифпарвари бузурги тоҷик Аҳмади Дониш”, “Аз таърихи афкори иҷтимоӣ-сиёсии халқи тоҷик дар нимаи дууми асри XIX”, “Оид ба «Рисолаи сиёсӣ»-и Аҳмади Дониш” ва “Шоир-маорифпарвари халқи тоҷик - Асирӣ” таҳия карда, нашр намуд. Дар

¹Чадибия ва дурнамои таърих//Садои шарқ. – Душанбе, 1990, №3. – С.129-139.

²Табаров С. «Доғҳои сиёҳи таърихи Тоҷикистон». – Душанбе, Ирфон. –1991.- 152 с.; Табаров С. Маълумоти тоза дар бораи Мирзо Сироч //Омӯзгор, 14 августи соли 1990, №3; Табаров С. Барге чанд аз шачараи Мунзим // Садои шарқ, 1982, №3. – С.12-18; Табаров С. «Баёноти сайёҳи хинд»-и Фитрат:

³ Табаров С. «Баёноти сайёҳи хинд»-и Фитрат: Эссеи тадқиқотӣ. Душанбе, -1999. – С.63 .

⁴ Табаров С. Мунзим-роҳбари ҷамъияти ҷавонон. - Душанбе: Девашгич, 2004.- С.167

⁵Рачабӣ М. Исломи, чадибия ва инқилоб. – Душанбе, 1997. – С. 23-24.

⁶Рачабов З. Ш.Маорифпарвари бузурги тоҷик Аҳмади Дониш. - Сталинобод,-1961; Рачабов З. Аз таърихи афкори иҷтимоӣ-сиёсии халқи тоҷик дар нимаи дууми асри XIX. - Сталинобод, 1957. – С.459

⁷ Рачабов З. Оид ба «Рисолаи сиёсӣ»-и Аҳмади Дониш. -Душанбе, 1976. – С.126.

Рачабов З. Шоир-маорифпарвари халқи тоҷик Асирӣ. - Душанбе, 1974. – С.65 .

ин таҳқиқот, асосан аз диди марксистӣ ва талаботи идеологияи давр ба масъалаҳои пайдоиши маорифпарварӣ, ҳадафҳо ва барномарезии маорифпарварон, нақши сафарҳои Аҳмади Дониш ба Россия ва таъсири онҳо дар ташаккули ақидаҳои маорифпарварӣ, назари Аҳмади Дониш ба низоми идоракунии аморат ва нишон додани роҳҳои барқарор намудани он, таъсири ақидаҳои Аҳмади Дониш дар ташаккули афкори маорифпарваронаи Шохин, Возех, Ҳайрат ва ғайра маълумот дода шудааст.

Мазмун ва муҳтавои силсиламақолаҳои муаррихи тоҷик Н.Ғаффоровро¹ баррасии масъалаҳои нақши ҷунбиши ҷадидия дар ислоҳи мактабу маориф, наشري китобу дастурҳои таълимӣ, интишори рӯзномаву маҷалла, танзими расму маросимҳои милливу динӣ, худшиносӣ ва ташаккули ҳисси ватандорӣ, фарҳангустарӣ ва эҳёи маънавий ташкил медиханд.

Ҳамин тавр, омӯзиш ва таҳқиқи маводи баррасишуда собит менамояд, ки бо вучуди баррасӣ шудани ҷанбаҳои мухталифи таълимоти маорифпарварон ва насли дуҷуми онҳо аз ҷониби муҳаққиқони соҳаҳои иҷтимоӣ, қисми зиёди масоили марбут ба мавзӯи рисолаи таҳқиқотии мо, аз ҷумла шарҳи маъноӣ мафҳумҳои маорифпарварӣ, ислоҳ, ҷадидия ва муайян кардани ҳадаф ва заминаҳои пайдоиши онҳо, равшан гардонидани алоқамандӣ ва хусусиятҳои фарқкунандаи байни назарҳои ҷадидия, нишон додани нақши нашриҳои даврии бо забони тоҷикӣ интишоршаванда дар шиноخت ва таълиқи андешаҳои маорифпарварон, таҳқиқ кардани барномарезии ҷадидия ҳамчун мактаби навсозии ислом, шинохти ҷадидия дар илми ҷомеашиносии муосир ва нишонрас кардани таъсири андешаҳои маорифпарварон дар раванди рушди ҷомеа ва ташаккули ҳувияти миллии дар Тоҷикистони соҳибистиклол аз мадди назари муҳаққиқон барқарор мондаанд. Қори илмии мазкур ба арзёбӣ ва ҳалли ҳамин масъалаҳо нигаронида шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ҚОР

Иртиботи қор бо барномаҳо (лояҳаҳо) ва мавзӯҳои илмӣ. Қори диссертатсионӣ дар қорҷӯби қорҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи фалсафаи ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ барои солҳои 2015-2020, ки ба омӯзиши масъалаҳои муҳими фалсафӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Тоҷикистони муосир равона шудаанд, таҳия ва иҷро гардид.

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот - таҳқиқи тамоюлгириҳо, заминаҳои пайдоиш, ташаккули андешаҳои маорифпарварӣ ва ислохотҳои дар Осиеи Миёна ва инъикоси онҳо дар таълимоти намоёндагони ҷунбиши ҷадидия.

Дар доираи ҳадафи таҳқиқ иҷрои вазифаҳои зерин муҳим шуморида шуданд:

- дар асоси шарҳу тавзеҳоти маъноӣ мафҳумҳои маорифпарварӣ, ислоҳ ва ҷадидия муайян кардани ҳадаф ва барномарезии иҷтимоии онҳо;

---

¹ Ғаффоров Н. Ҷадидия ва шинохти он (Маҷмӯаи мақолаҳо ва гузоришоти илмӣ). - Душанбе: -Ирфон, 2013. - 160 с.

- омӯзиш ва таснифи мавод доир ба нақши нашрияҳои даврӣ дар шиноخت ва таблиғи ғояҳои маорифпарварӣ ва ҷадидия;

- муайян кардани ҷойгоҳи ислом дар таълимоти ҷадидия ҳамчун мактаби модернизатсиякунии маорифи аморати Бухоро дар оғози асри ХХ;

- таҳҳис кардани тафовути андешаҳо оид ба омӯзиш ва шинохти ҷадидия дар илми ҷомеашиносии муосир;

- нишон додани таъсири ғояҳои ҷадидия дар раванди рушди ҳаёти иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва ташаккули хувияти миллий дар Тоҷикистони соҳибистиқлол.

Объекти таҳқиқот - ҷадидия ҳамчун рамзи марҳилаи нави рушди маорифпарварӣ дар нимаи аввали асри ХХ ба ҳисоб меравад.

Масъалаи таҳқиқот - таҳқиқ ва муқоисаи тамоюлгирии ташаккули андешаҳои маорифпарварӣ ва ислохотҳои дар Осиеи Миёна ва таҷассуми онҳо дар таълимоти намояндагони ҷунбиши ҷадидия мебошад.

Асосҳои назариявӣ ва методологияи тадқиқот. Дар раванди таҳқиқ аз усулҳои таҳлили мантиқӣ, таърихӣ, системавӣ ва муқоисавӣ истифода бурда шудааст. Иҷрои таҳқиқоти илмӣ дар доираи таърихи фалсафа, муносибатҳои иҷтимоӣ, ахлоқ, фарҳангшиносӣ ва ғайра сурат гирифта, тавсифи низомнокӣ-мачмӯии методологияи онро таҳқиқи ҳаматарафаи масъалаи маорифпарварӣ ва ҷадидия ҳамчун рамзи дуҷуми маорифпарварӣ ташкил медиҳад.

Асосҳои назариявӣ-методологияи тадқиқот дар доираи асосҳои концептуалӣ, бо ба инобат гирифтани шарҳи мафҳумҳои *маорифпарварӣ*, *ислоҳ ва ҷадидия*, инчунин асоснок кардани заминаҳои пайдоиш ва шаклгирии ин ҷараёнҳо, ки дар таълифоти маорифпарварон ва ҷадидон, ҳамчунин дар асарҳои илмӣ-тадқиқотии олимони ватанию хориҷӣ мушаххас карда шудаанд, ба танзим дароварда шудааст.

Мақсад ва вазифаҳои кори тадқиқотӣ зарурати истифодаи методҳои мачмӯиро, ки барои таҳқиқи масъалаҳои афзалиятноки таърихи фалсафа ва ҷомеашиносӣ имконият медиҳанд, ба миён овард. Бинобар ин, зимни паӯҳиш методҳои назариявӣ ва амалии донишҳои илмӣ, аз ҷумла мушоҳида, муқоиса, санҷиш, таҳлил ва таркиб, коркарди мавод, герменевтика, аксиология, ҷамъбастаномӣ, воқеъбинӣ, илмият, мантиқият, таърихият ва ғайра мавриди истифода қарор гирифтанд.

Сарчашмаҳои таҳқиқот. Сарчашмаҳои асосии тадқиқоти илмӣ асосан асарҳои маорифпарварон ва ҷадидон дар нимаи дуҷуми асри ХІХ ва ибдидои қарни ХХ, аз ҷумла, «Наводир-ул-вақоъ», «Рисола дар назми тамаддун ва таъовун», «Рисола ё мухтасаре аз таърихи хонадони манғития», «Меъёр-ут-тадаюни»-и Аҳмади Дониш, «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолиқ»-и Возех, «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Шамсиддин Шохин, «Миръоти ибрат», «Анҷумани арвоҳ»-и Саид Аҳмад Сиддиқӣ, «Тухафи аҳли Бухоро»-и Мирзо Сирочи Ҳаким, «Таърихи инқилоби Бухоро», «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро» ва «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айний, «Роҳбари начот», «Давраи ҳукмронии амир Олимхон»-и Абдурауфи Фитрат ва ғайра ба ҳисоб мераванд.

Навгӯии илмӣ таҳқиқот. Навгӯии кори илмӣ-таҳқиқотӣ аз он иборат аст, ки дар он кӯшиш карда шудааст, то дар асоси таҳлили маводи мӯътамади мавҷуда, наздикии ғоявии ақидаҳои маорифпарварон ва чадидон муайян карда шавад ва вобаста ба тағйирёбии идеологияи давр тафовути барномарезии иҷтимоии онҳо мушаххас гардад.

Навгӯии кори илмӣ ба таври мушаххас дар чунин натиҷаҳо инъикос меёбад:

- дар асоси шарҳу тавзеҳоти маъноии мафҳумҳои маорифпарварӣ, ислоҳ ва чадилия кӯшиш карда шудааст, ки ба андешаҳо ва барномарезии иҷтимоии маорифпарварон ва чадидон ба таври воқеӣ таҳлил ва баҳогузорӣ шавад;

- нақши нашрияҳои даврӣ дар шиноخت ва таблиғи ғояҳои чадилия барои рушди низоми маорифи аморати Бухоро, бедорӣ ва худшиносии миллӣ мушаххас карда шуданд;

- чойгоҳи фарҳанги исломӣ дар ташаккули ғояҳои чадилия доир ба модернизатсиякунонии низоми маорифи аморати Бухоро дар оғози асри XX муайян карда шуд;

- тафовути андешаҳои муҳаққиқони ватанию хориҷӣ оид ба омӯзиш ва шинохти чадилия дар илми ҷомеашиносии муосир коркард карда шуданд;

- таъсири ғояҳои чадилия дар раванди рушди ҳаёти иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва ташаккули хувияти миллӣ дар Тоҷикистони соҳибистиклол дақиқ карда шуданд.

Муҳтавои асосии , ба дифоъ пешниҳодшаванда:

1. Аз ҷиҳати шарҳи маъно байни мафҳумҳои маорифпарварӣ ва чадилия фарқиат мавҷуд аст. Яъне, агар маорифпарварӣ маънои маориф, маърифат, дониш, биниш ва шинохтро ифода кунад, пас маънои мафҳуми чадилия – навпардозӣ, биниши тоза, диди нав аст. Бинобар ин, новобаста аз мазмуну муҳтаво, чадилия насли дуҷоми маорифпарварӣ буда, он роҳи ҳалли масъалаи растагӯрӣ-начоти миллат, бартараф кардани иллатҳои мавҷудаи ҷомеаро дар ташвиқи таблиғи илму маърифат, дониш, ислоҳи усули тадрис ва барномаҳои таълимӣ макотибу мадориси Бухорои амирӣ мебинанд.

2. Яке аз воситаҳои асосии таблиғ ва паҳн кардани ақидаҳои маорифпарварона ва ислохотхонаи чадиҳо баъди солҳои 80-уми асри XIX ва оғози асри XX рӯзномаву маҷаллаҳо ба ҳисоб мерафтанд. Рӯзномаву маҷаллаҳо дар мадди аввал барои оғаҳӣ пайдо кардани равшанфикрони тоҷик аз дастовардҳои илмиву фарҳангӣ ва техникаи кишварҳои пешрафта хизмат мекарданд. Аз тарафи дигар, онҳо барои муаррифии мактаби усули савтия, ҷалби ҳамватанон ҷиҳати таҳсил ба ин мактаб, муваффақиятҳои мактаб ва бо далелҳои тасдиқкунанда нишон додани фарқи раванди таълиму тадриси он аз макотиби кӯҳна, барои бедорӣ, худшиносӣ, эҳёи арзишҳо ва давлатдорӣ миллии тоҷикон нақши асосӣ бозиданд.

3. Маорифпарварон ва чадидон дар таълимоти худ аҳком ва қонунҳои шариати исломиро рад накардаанд, баръакс дар заминаи аркону аҳкоми дини ислом барномаи маънавиятгустарӣ ва ислоҳоти иҷтимоии худро таҳрезӣ намуда, меҳостанд хурофотро аз мафкураи рӯҳониёни мутаассибу муллоҳои чоxtалаб ва

авом дур карда, вобаста ба талаботи замон ба модернизатсияи маорифи ислом муваффақ шаванд.

4. Чадидон насли дуҷоми маорифпарварон ба ҳисоб мераванд. Аз ин рӯ, то соли 1910 барномаи таҳиякардаи онҳо дар бобати ворид кардани ислоҳот дар низоми маорифи аморати Бухоро, маърифатнок ва худшинос намудани мардум чанбаи маърифатпазирӣ дошт. Аммо бо сабаби дастгирӣ наёфтани мактаби усули навтаъсис аз тарафи рӯҳониёни мутаассиб, амалдорони дарбор ва агентҳои хоричӣ ва бо тавсияи эшон баста шудани он, барномаи ислоҳоти иҷтимоии чадиҳидия хусусияти сиёсӣ касб карда, ҷиҳати пурра тағйир додани низоми идоракунии аморат рӯҳияи инқилобӣ мегирад.

5. Вобаста ба идеологияи ҳукмрони давлати шуравӣ, ҷунбиши чадиҳидия ҳамчун ҷунбиши ирғичӣ, миллигарӣ, буржуазӣ ва чадиҳидон муқобилони таъсисёбии идеологияи шуравӣ пиндошта мешуданд, аз ин рӯ дар таҳқиқотҳои олимони шуравӣ ба фаъолияти чадиҳидон баҳои воқеӣ дода нашудааст. Вале бо муваффақ шудан ба истиклолияти давлатӣ барои муҳаққиқони ҷомеашинос ва адабиётшиноси тоҷик имконият даст дод, ки ҳақиқати ин саҳифаи таърихро равшан намоянд ва ба фаъолияти чадиҳидон баҳои воқеӣ дода, нақши онҳоро дар бедорӣ, ҳудогоҳӣ ва худшиносии миллати тоҷик, рушди низоми маорифи ҷомеа муаррифӣ намоянд.

Бинобар ин, чадиҳидия чанбаи маърифатпазирӣ, маънавиятуғустарӣ дошта, таблиғгари ғояҳои пешқадам ва таҳкимбахши худшиносии милли мебошад.

Саҳми шахсии довталаби дарачаи илмӣ. Саҳми шахсии унвонҷӯй аз муайян намудани мақсад ва вазифаҳои тадқиқот, тасбита маҳзанҳои иттилоот, муайян намудани объект ва масъалаи тадқиқот, матраҳсозии масъалаҳои мубраман тадқиқот, таҳлил ва таҳвили иттилооти бадастоварда иборат мебошад. Чанбаҳои назариявӣ ва методологӣ, пешниҳодҳо ва хулосаҳо, ки муҳтавои диссертатсияро тартиб медиҳанд, маҳз дар натиҷаи тадқиқоти мустақилонаи унвонҷӯй собит ва асоснок карда шудаанд. Дар воқеъ, дар мабной ин кори мустақилонаи илмӣ-таҳқиқотӣ таҳлили масъалаҳо оид ба бисёрчанбагии анъанаҳои маорифпарварӣ ва халқӣ, фарҳанги фаромиллӣ, дар бораи таҳаммулпазирӣ, чандандешӣ ва гуногунрангӣ дар ҳаракати чадиҳидия, хулосаҳои асоснокшуда оид ба дурнамои инқишофи анъанаи маорифпарварӣ дар замони соҳибистиклолӣ пешниҳод гардидаанд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалӣ диссертатсия. Натиҷаҳо ва хулосаҳои ҷамъбаст шудаи кори диссертатсиониро метавон минбаъд барои иҷрои тадқиқотҳои илмӣ дар соҳаи таърихи фалсафа, ҷомеашиносӣ, ахлоқ ва фарҳангшиносӣ, барои таҳия кардани маҷмуаҳои таълимӣ-методӣ, тавсияҳои илмӣ-методӣ ва курси махсуси лексияҳо оид ба фалсафаи маънавиятуғустарии маорифпарварӣ ва ислоҳоти иҷтимоӣ мавриди истифода қарор дод.

Ҳамзамон маводи таҳқиқшуда, натиҷа ва хулосаҳои бадастомада барои хондани курсҳои махсус аз соҳаи таърихи фалсафа, ки марбут ба масоили маорифпарварӣ ва чадиҳидия мебошанд, аз аҳамият ҳолӣ намебошад.

Апробатсия таҳқиқот. Мазмуну мӯхтаво ва хулосаҳои кори диссертатсионӣ дар чор мақолаи муаллиф, ки дар маҷаллаҳои аз ҷониби ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таъйидшуда ҷоп гардидаанд, инчунин дар як қатор маърузаҳо дар конференсия байналмилалӣ муаллиф инъикос ёфтаанд.

Соҳтори кори диссертатсионӣ. Диссертатсия аз муқаддима, ду боб, 6 зербоб, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат аст.

МУҶМАЪИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар муқаддима мубрамияти мавзӯ, сатҳи пажӯҳиши илмӣ он таҳлил карда шуда, объекту масъалаи асосӣ, мақсаду вазифаҳои асосии он муайян гардида, тавсифи асосҳои илмиву методологӣ, баёни нағзҳои илмӣ, фарзияҳои дифоъшаванда, шарҳу тавзеҳи арзиши илмиву амалӣ ва апробатсияи кори диссертатсионӣ арзёбӣ карда шуданд.

Дар боби аввали диссертатсия **“Маорифпарварӣ ва ҷадидия: ҳамоҳангӣ ва тафовутӣ ақидаҳо дар ислоҳи низомии маорифи аморати Бухоро”** - тавзеҳ ва шарҳи мафҳумҳои маорифпарварӣ, ҷадидия, моҳият ва заминаҳои асосии пайдошавии онҳо, ҷадидия ҳамчун рамзи марҳилаи дуҷуми рушди маорифпарварӣ, алоқамандӣ ва хусусиятҳои фарқкунандаи ҳаракати маорифпарварӣ ва ислохотҳои аз ҷадидия, нақши матбуот ва нашрияҳои даврии дар кишварҳои хориҷ ва аморати Бухоро интишорёфта ҷиҳати муаррифи ва таблиғи ғояҳои ҷадидия баҳри маърифатнок намудан ва худшинос кардани аҳолии аморати Бухоро, ташаккули хувияти миллӣ ва эҳсоси ватандорӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Дар зербоби аввали боби мазкур “Маорифпарварӣ ва ҷадидия: шарҳи маъно, ҳадаф ва заминаҳои пайдошавии онҳо” - қайд карда шудааст, ки масъалаи расағорӣ - раҳӣ ва наҷот дар афкори иҷтимоии мутафаккирони тоҷик новобаста аз марҳилаҳои таърихӣ аз мавзӯҳои асосӣ ба ҳисоб меравад. Аз нимаи дуҷуми асри XIX дар навиштаҳои Аҳмади Дониш ва ҳаммаслақонаш ҳамчунин боз расағорӣ миллӣ фармудаи таърих шуморида шуда, маорифпарварон наҷоти миллатро дар «қушодани фикр» ва расидан ба дастовардҳои фарҳангии замон ҷуста татбиқ намудани ин амалро дар омӯзишу парвариши қӯдак ҷиҳати маърифатнокшавӣ, омӯхтани илмҳои замонавӣ зарур донистаанд. Бо назардошти ин гуфта Садриддин Айни яке аз намоёндагони варзидаи маънавиятустар ва наҷотбахши миллат «илму адаб»-ро «дурри ноёб» ва мактабро «сабаби наҷот»-и миллат шуморида, андешаҳои маорифпарваронаи устои худ Аҳмади Дониш ва ҳамасронашро сармашки фаъолияти маорифпарварона-ислохотхӯнаи ҳеш пазируфт.

Дар асоси омӯзиш ва таҳқиқи сарчашмаҳои муътамад, рисолаҳои таърихӣ ва асарҳои арзишманди муҳаққиқони ватанию хориҷӣ мушаххас карда мешавад, ки маорифпарварӣ дар Осиеи Марказӣ ҳамчун равия ва ҳаҷонбинии нав, яке аз падидаҳои муҳими ҳаёти маънавӣ ба ҳисоб рафта, аз оғози пайдоиш ва ташаккули то солҳои инқилоб (1917-1920) ба худ тамоҷлиғии хос-рӯҳияи маънавиятустари, зиддифеодалӣ ва зидди мустамликавӣ дошт. Аз ин ҷиҳат, ақида ва барномарезии маорифпарварона ва ислохотхӯнаи рӯшанбинони тоҷик аз маорифпарварони Рус ва кишварҳои Ғарб тафовутӣ кулӣ дошта, заминаҳои пайдошавӣ ва ташаккули он низ арзишҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, ахлоқӣ ва динии мутафаккирони гузаштаи тоҷик, вазъи иҷтимоиву сиёсӣ ва иқтисодиву фарҳангии аморати Бухоро, сафари маорифпарварони тоҷик ба кишварҳои мутараққӣ, хусусан, Русия ва боздиди онҳо аз дастовардҳои фарҳангӣ, илмӣ

ва техникии кишварҳои пешрафта, огаҳӣ пайдо кардани маорифпарварони тоҷик аз маводи дар рӯзномаву маҷаллаҳои ватанию хориҷӣ нашр гардида ва китобҳои тозашири ҳамфикронашон дар дигар кишварҳои мусулмоннишин, аз ҷумла Афғонистону Эрон ба ҳисоб мераванд.

Асосгузори равияи маорифпарварӣ дар Осӣи Марказӣ файласуфи тоҷик Аҳмади Дониш буда, пайравон ва ҳаммастаконаш Шамсиддин Шохин, Возех, Ҳайрат, Аҷзӣ, Садриддин Айнӣ, Мунзим ақидаҳои уро дастгирӣ ва тақмил дода, ҷиҳати вусъат пайдо кардани ҳаводорони ин мактаб ва таблиғи идеяҳои созандааш талош варзиданд. Бинобар ин, омӯзиш, таҳлил ва муқоисаи андешаҳои Аҳмади Дониш ва дигар ҳамназаронаш собит менамоянд, ки маърифатнок намудани мардум дар ин марҳилаи ҷуртағзоди таърихӣ аз ислоҳи низоми идоракунии аморат, мафқураи амалдорони давлатӣ, ислоҳи вазъи иҷтимоӣ ва фарҳангии кишвар, раҳо кардани рӯҳониён ва муллову мударрисони мадраса аз таассуб, шуури тақлиди динӣ, ислоҳи барномаҳо ва низоми таълим дар мактаби кӯҳна вобастагии амиқ дошт. Аз ин рӯ, баробар бо таблиғи андешаҳои навҷӯна ва тараққиҳоҳона маорифпарварон ислоҳи вазъи иҷтимоӣ-сиёсӣ ва фарҳангии ҷомеа, низоми раванди таълиму тадрисро дар мадрасаҳо пешниҳод карда, ҳамчун намоёндагони варзидаи равияи ислоҳ ба ҳисоб рафтанд. Мафҳуми “Ислоҳ” муқоддимаи арабии калимаи - «реформ»-и фаронсавӣ аст, ки аз калимаи латинии «реформа» гирифта шуда, маънии аз нав сохтан, аз нав бунёд кардан, тағйирот, барқарорсозии ин ё он тарафи ҳаёти иҷтимоӣ, ниҳодҳо, муассисаҳо ва ғайраро дошта, барҳамдиҳандаи зербино, асоси сохтори иҷтимоӣ нест. Ҳадафи он ҷорӣ кардани ҳагуна навоҳарӣ дар мазмуни кӯҳна мебошад. Дар ҷилми сиёсати амалӣ ва назарияи сиёсат мафҳуми ислоҳ ин як ҳаракати пешқадамона, барқароркунанда ва як қадами неқ ба ояндаи ҳаёти инсонӣ тавсиф карда шудааст.

Ташаққулу тарвиҷи ҷадидияро бошад метавон ифодаи дигаргунӣ иҷтимоӣю сиёсӣ пазируфт, ки дар фазои иҷтимоӣю аморати Бухоро ба зӯҳур омад. Бинобар ин, ҷадидон ақибмондагии иқтисодию сиёсӣ кишвари худро ба хубӣ дарк намуда, қостагии маънавии мардумро эҳсос карда, чун - маорифпарварон дар андешаи он буданд, ки бо роҳи таблиғ намудани маърифат, ислоҳи усули кӯҳнаи таълим дар мактабу мадрасаҳо, ташкили мактабҳои усули нав, паҳн намудани адабиёти навину нашри рӯзномаю маҷаллаҳо аҳволи мардумро беҳтар намоянд. То ин ки аморати Бухоро чун дигар кишварҳои пешрафта рушд карда, аҳоли босавод шаванд, ҳуқуқу озодиҳошон риоя гардад ва иҷрои ҳама гуна корҳо тавассути риояи рӯкҳои адолати иҷтимоӣ сураг гиранд.

Ҷояҳои ҷадидия воқеан пешқадамона, ба манфиати ободии кишвар ва ҳаёти ошошпаи мардум равона карда шуда буданд. Бинобар ин, онҳоро, асосан амалдорони равшанфикри дарбор, рӯҳониёни соҳибмаърифату боимон ва зиёиёни кишвар дастгирӣ мекарданд. Аз ҷумла, барои таъбиқ кардани вазифаи муҳими таърихӣ, ки ҷадидон дар назди худ гузошпад - таъсиси мактабҳои усули нав, коргоҳҳои китобҷопкунӣ, ба роҳ мондани нашри рӯзномаву маҷаллаҳо, рушди санъати театрӣ ва ғайра, ки дар ташаққули худогоҳӣ, бедорӣ ва шинохти миллии тоҷикон саҳми натиҷабашро гузошпад, мусоидат мекарданд.

Зербоби дуюм “Алоқамандӣ ва хусусиятҳои фарқкунандаи ҳаракати ҷадидия аз маорифпарварӣ ва ислоҳотҳои” - буда, дар он, дар асоси омӯзиш ва таҳлили амиқи осори Аҳмади Дониш оид ба саҳми ӯ дар пайдоиш ва ташаққули равияи маорифпарварӣ дар Осӣи Марказӣ ва таъсири андешаҳои маорифпарвар дар ташаққули афкори маорифпарваронаи ҳамасрон ва насли дуюми маорифпарварии тоҷик маълумот дода шудааст.

Аз чумла, қайд карда мешавад, ки фалсафаи ислохоти иҷтимоӣ ва маорифпарварии Аҳмади Дониш моҳиятан дунявӣ буда, масъалаҳои марбут ба раванди таълиму тарбия, худшиносӣ, камолоти инсон, касбазҳудкунӣ ва ғайраро инъикос медеорад. Ба ин хотир, фалсафаи ӯ берун аз анъанаҳои суннатии фалсафии классикон шакл нагирифтааст. Таҳқиқи воқеии асарҳои ӯ нишон медиҳанд, ки дар оғози фаъолияти ӯҷодӣ маорифпарвар баҳри нишон додани тарз ва усулҳои идораи давлатӣ, роҳҳои барқароргардиҳои ҷомеа, осоиштагии мардум, риояи меъёрҳои адолатии иҷтимоӣ, маърифатнок кардани мардум, ҷо ба ҷогузори кадрҳо, таъсиси машваратхона, масъалаи бунёди хазинаи давлатӣ, таъсиси фонди нафақа, ҷрдампулӣ ба шахсонӣ ғайри қобили меҳнат ва амсоли инҳо така ба анъанаҳои классикон мекунад. Баъдан, вобаста ба талабот ва вазъии иҷтимоӣ сиёсӣ давр аз гузаштагонӣ худ қадаме пеш гузошта, бунёдгузори равияи маорифпарварӣ мегардад ва дар таълифоти худ бар ивази масоили сабр, қисмат, орзу, боварӣ ба Худо, тавсияву пешниҳодоти худро ба ҳалли масъалаҳои беҳтар кардани соҳаҳои иқтисодӣ сиёсӣ ва фарҳангии аморати Бухоро мебахшад. Аммо ҷорӣ ва риоя кардани ин гуна навоариҳо дар шаронии сиёсӣ нимаи дууми асри XIX - и аморати Бухоро, ки дар он давра рӯхониёни мутаассиб тамоми вазифаҳои асосии идораи давлатиро ба уҳда доштанд нагузир буд. Бинобар ин, роҳи наҷот аз ин авзоёро дар така намудан ба исломи Муҳаммадӣ дида, талаби ислоҳи исломро зарур шуморида, аввалин муслехи ислом дар ин минтақа муаррифӣ мешавад.

Барои тақвияти матлаби зикршуда хулосабарорӣ карда мешавад, ки маорифпарварони тоҷик барномаҳои худро на аз танқиди дин оғоз карданд, балки бо танқиди сохтори сиёсӣ-иҷтимоӣ ва иқтисодӣ фарҳангии кишвар ва дигар нобаро барихони иҷтимоӣ, ба танқиди ақидаҳои таассубангез ва хурфотии рӯхонисн, ки аз номи ислом баромад менамуданд, гузаштаанд. Хусусан, асарҳои Аҳмади Дониш, Фитрат, Аҷъӣ, Мирзо Азими Сомӣ ва дигарон фарогири ин матлабанд. Таъдиқи ин далелро дар асари Аҳмади Дониш «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития» ва «Таърихи амирони мангития» - Мирзо Азими Сомӣ метавонем баръало мушоҳида намуд.

Дар ин рисолаҳо рӯйрош ва ошкоро авзоёи сиёсӣ-иҷтимоӣ аморати Бухоро ва тарзи давлатдорӣ амирони мангития, ки худро «фиристонидагонӣ Худо дар рӯи замин» меҳисобиданд, ба зер танқид гирифта шуда, талаби ислоҳи исломро дар ин сарзамин мекунад. Аз ин лиҳоз, таҳқиқ ва таъсифи арзишҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, ахлоқӣ ва динии таълимоти насли дууми маорифпарварони тоҷик маълум намуд, ки андешаҳои онҳо хусусияти маданӣ-равшаннамоӣ ва маънавиятгустарӣ дошт.

Таҳқиқи таъсири идеяҳои Аҳмади Дониш барномаҳои иҷтимоӣ фарҳангии худро таҳия намуда, фаъолиятро дар ин доира ҷиҳати ворид намудани ислоҳот дар низомии таълиму тарбия, баланд бардоштани сатҳи сифати таҳсилот, тағйир додани барномаҳои таълимӣ дар мадрасаҳо ва бо ин васила ташаккул додани сармоҷи инсонӣ, амалӣ гардониданд. Аммо фаъолияти ҷадидон нисбат ба маорифпарварон як қадам ба пеш буд. Агар маорифпарварон норасоӣҳои замонро дар асарҳо, сухбатҳо, шеърҳои рисолаҳои худ ошкоро зер танқид гирифта бошанд, ҷадидон фаъолияти асосии худро ба корҳои амалӣ, аз чумла таъсиси мактабҳои усули нав, нашри рӯзномаву маҷаллаҳо, ислоҳи усули таълим ва барномаҳои таҳияшудаи мадрасаҳо бахшиданд. Аз ин нуқтаи назар ба онҳо тамғаи исломпарастӣ (панисломизм)-ро ҷаспонда, сиёҳ намудан ҳагост. Зеро фаъолони ин ҷунбиши иҷтимоӣ-фарҳангӣ аксаран аҳли савод, илм, санъат, адабиёт, муллоҳо муллозодаҳо, мударрисҳо ва талабагонӣ мадрасаҳо буданд. Ҷадидон аз доираи аркону аҳкоми шариаии ислом набаромада, бо роҳи ислоҳот кишвар ва

мардуми худро аз бенавоино қашшоқӣ бароварда, ба қатори халқҳо ва давлатҳои тарққикардан ҷаҳон расондан меҳостанд. Дар қорҳои маданӣ-равшаннамони ҷадидон мавқеи асосиро масъалаи мактабҳои усули нав ташкил меод.

Ҳамин тавр, агар ҷараёни маорифпарварӣ ҳамчун мафкураи сиёсӣ фарҳангӣ муқобили тарзи муносибатҳои ҷомеаи феодалӣ баромад карда, таълими илм ва маърифатро дар маркази таълимоти худ қарор дода бошад, ҳаракати ислохотҳои низ аз нав сохтан, аз нав бунёд кардан, тағйирот, барқарорсозии ин ё он тарафи ҳаёти иҷтимоӣ, ниҳодҳо, муассисаҳо ва ғайраро ба миён гузошт, ки дар асл шабеҳи ҳамдигаранд. Пас, ҳар ду ҳаракат дар Шарқ дар давраи гузариш аз ҷомеаи феодалӣ ба ҷомеаи сармоядорӣ ва дастгирӣ кардани муносибатҳои капиталистӣ тарзи истеҳсолоти он пайдо шуда, инкишоф ёфтаанд. Аз ин рӯ, ҳадафи асосии ин ду ҳаракат муборизаи рӯиност ва ошқоро бар зидди мустамликадорон буда, баҳри озод шудани мардуми кишвар аз зулму таҳдиди мустамликадорон ва феодалони маҳаллӣ тарғиб ва ташвиқи арзишҳои суннатиро талаб менамуданд. Хусусан, яке аз шартҳои асосии пайдоиши ҳаракати ислоҳ кӯшиши ҷуста баромадани роҳҳои бехтари сохтори сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангии кишвар, дар асоси таъки ба анъана ва бозёрҳои пуравиши гузаштагон буд. Баъд аз он ки мардум зулму шиканҷаи мустамликадориро ҳис намуданд, сониян раҳиҳои худро аз ин вазъ дар озодӣ ва омӯзиши илму маърифат мебинанд.

Идеали сиёсӣ ва манбаҳои пайдоиши ин ду ҳаракат ба ҳам монанд буда, яке бе дигаре имкони ташаккул ёфтаниро надошт. Вале бо вучуди ҳамохангии ақидаҳо ва наздикии андешаҳо байни ҳаракати маорифпарварӣ ва ислоҳ фарқият вучуд дошт:

1) масоили меҳварии ҳаракати ислоҳро агар боварӣ ба қувваи эҳёбахши дин ташкил диҳад, аммо меҳвари равияи маорифпарвариро нерӯи созандаи ақл, илм, маърифат ва дониш ташкил меод. Аммо ин тамоюл ифодакунандаи он нест, ки ҳаракати ислоҳ ғояи сиёсӣ маорифпарвариро инкор мекарда бошад. Ҳарчанд масъалаи асосии ҳаракати ислоҳ боварӣ ба қувваи эҳёбахши дин буд, вале дар навбати худ он мақоми илм, маърифат ва ақро дар роҳи азнавсозӣ, аз нав барқароргардонии кишвар, худогоҳӣ ва маърифатнок кардани мардум инкор намекард, ҳамчунин нақши илм, маърифат ва ақро дар раванди инкишофи ҷомеа таҳти идораи дин қарор наметод.

2) маорифпарварон робитаи байни илм, маърифат ва ақро бо дин ва боварӣ ба нерӯи динӣ инкор накарда, ягон муҳолифате байни онҳо намегузоранд. Онҳо бештар ба масоили ислоҳи дастгоҳи сиёсӣ идораи давлатӣ, бехтар ба роҳ мондани усулҳои нави рушди соҳаҳои иқтисодӣ ва фарҳанги кишвар, тағйир додани муносибати амалдорони идораи давлатӣ ба аҳли кишроҳи гуногуни аҳоли, маърифатнок кардани мардум, таъсиси нашрияҳо ва ғайра таваҷҷуҳ зоҳир мекарданд. Аммо ислохотҳои ислоҳи шуури динӣ, раҳӣ муллово муаллимони мадраса, рӯҳониён ва қулли мардумро аз таассуб ва хурофот омил асоси инкишофи ҷомеа ва роҳи рушди соҳаҳои афзалиятноки он ҳисоб мекарданд.

Ҷадидия бошад дар Осиёи Миёна рамзи марҳилаи дуоми рушди маорифпарварӣ мебошад. То соли 1910 ҷадидон ҳамчун нави маорифпарварон ба масоили илму маориф, фарҳанг, тағйирот ворид намудан дар низоми таълиму тарбия ва ҳудогоҳи гаштани фарзандони кишвар, таъсиси мактабҳои усули нав, таъсиси маҷаллаву рӯномаҳо, ҷалби ҳамватанон барои таҳсил дар кишварҳои хориҷ бештар аҳамият меоданд ва барномарезии онҳо хусусияти маънавиятгустарӣ ва маърифатҷӯӣ дошт. Аммо аз соли 1910 бинобар сабабҳои баста шудани мактаби усули нави таъсисдодаи Садриддин Айӣ ва Мунзим, ҷонибдорӣ нагаштани ақидаи маорифпарваронаи онҳо аз ҷониби амалдорони дарбор ва рӯҳониёни мутаасиб, зери таъбибу фишор ва тухмати беасос қарор гирифтани рӯшанфикрон ва ғайра ин ҷунбиш

ба худ характери сиёӣ мегирад. Талаби ҷадидон ин буд, ки низоми идораи давлатии аморат бояд дигаргун карда шавад, дар низоми таълиму тарбия ислоҳот ворид карда шуда, толибдорон дар мактабҳои усули нав таълим гиранд, барномаҳои таълимӣ ба талаботи кишварҳои пешрафта мутобиқ қунонида шаванд. Исрофҷори зиёд хангоми баргузори чашну маросимҳо ба танзим дароварда шуда, риояи меъёрҳои адолат дар раванди муносибатҳои иҷтимоӣ таъмин шаванд.

Ҳамин тавр, ҷадилия ҷараёни ҷамъиятии сиёӣ, алабино фарҳангӣ буда, дар танвири афкор, бедорӣ, худшиносии миллӣ ва ташаккули ҳисси ватандорӣ ҳештаншиносии тоҷикон дар ибтидои асри XX нақши арзанда боқӣ гузошт. Намояндагони ин равияи пешкадам бо тамоми ҳастӣ дар роҳи таҳким гузастариҳои фарҳанг, рушду беҳбудии ҳаёти ҷомеа, пешрафти кишвар, инкишофи илм, танзими раванди таълиму тадрис, танвиру бедории фикрӣ ва камолоти маънавии мардумони минтақаи Осиёи Миёна, аз ҷумла тоҷикон хизмати шоистаро дарёф надишанд.

Дар зербоби сеюм “Нақши нашрияҳои даврӣ дар шиноخت ва таълиғи ғояҳои ҷадилия” қайд карда шудааст, ки дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX дар кишварҳои Осиёи Марказӣ агар аз як тараф, тавассути таъсиси ташкилоту ширкатҳои мухталиф намояндагони озодихоҳ ва ислохталаб роҳи таълиғ кардани ғояҳои пешқадамонаи худро пайдо карда бошанд, аз тарафи дигар, нақши рӯзномаву маҷаллаҳо василаи ба мардум расонидани маълумот оид ба дастовардҳои илмиву фарҳангӣ, низоми давлатдорӣ, вазъи зисту зиндагонӣ, раванди таълиму тарбияи кишварҳои мутараққӣ ва ғайра ба ҳисоб мерафт.

Рӯзномаву маҷаллаҳо, асосан дар матбаа ва нашриётҳое, ки коргузори ба забони тоҷикӣ сурат мегирифт, нашр карда мешуданд ва маводи нашршуда ба китобхонаҳо маҳз аз ҳар як ғӯшаю канор аз ин матбааҳо ва ширкатҳо ворид карда мешуданд. Хусусан, чунин ширкат ва матбааҳо бо номҳои «Ширкати Бухорои Шариф», «Баракат», «Умед», «Тараққиғарвар», «Матбааи Исоҳқия», «Нашриёти Беҳбудия», «Нашриёти Шақурӣ» дар ҷопи мавод нуфузи зиёд дошта, масъулони он намояндагони фаъоли ҷунбиши ҷадилия: Саидрасул Азизӣ, Маҳмудҷоҳа Беҳбудӣ, Абдуқодир Шақурӣ, Мунвар Қорӣ, Абдулло Авлонӣ, Абдулвоҳид Мунзин, Садриддин Айнӣ, Ҳамдӣ, Меҳрӣ, Ҳоҷа Муин Шуқурулло, Исмағулло Раҳматуллозода, Саидахмад Васлӣ ва дигарон ба ҳисоб мерафтанд. Онҳо на фақат нашри мавод, балки барои таъмини мактабҳои усули ҷадида таълиғи китобҳои дарсӣ, дастурҳои таълимӣ-методиҳо ба уҳда дошанд. Китобҳои дарсӣ ва дастурҳои таълимӣ-дидактикии Саидахмад Васлӣ «Баёни ҳуруф» ва «Муқаддимаи сарфу наҳви арабӣ ҳам намунаи сарфу наҳви форсӣ», Маҳмудҷоҳаи Беҳбудӣ «Алифбои мактаби исломӣ», «Асоби савод», «Мунтахаби ҷуғрофиёи умумӣ», «Китоб барои атфол», «Амалиёти исломия», «Мухтасари таърихи ислом», Абдуқодир Шақурӣ ва Ҳоҷа Муин «Роҳномаи савод», Исмағулло Раҳматуллозода «Роҳбари мактаб ё худ алифбои тоза ба тарзи усули савтия», «Илми ҳисоб», «Қоидаҳои форсӣ», «Таълими ҷуғрофиё», «Таърихи ислом» ва «Роҳбари мактаб» ва Садриддин Айнӣ «Таҳзиб-ус-сиён», «Заруриёти диния» ва «Тарғил-ул-Қуръон» ва ғайра аз ҷумлаи онҳо буданд.

Ҳамин тавр, аз як тараф, таълиғ ва ҷопи китобҳои дарсӣ, дастурҳои таълимӣ-методиҳои интишоркардаи ҷадидон ва дар раванди таълими макотиби усули ҷадида мавриди истифода қарор додани онҳо, аз тарафи дигар, таҳия ва нашри мақолаҳои дар рӯзномаву маҷаллаҳо ба таъб расонида, барои модернизатсиякунонии маориф ва ҷаҳонбинии исломӣ нақши асосӣ бозиданд.

Ба андешаи муҳаққик ҷадидон дар рӯзномаву маҷаллаҳо ва нашрияҳо оид ба дастовардҳои навини илмию фарҳангӣ, пешрафтҳои ҷомеаи башарӣ ва ҳамзамон дар

бораи омилҳои асосии ба кишвари ақибмонда табдил ёфтани аморати Бухоро мавод ба нашр расонида, барои маърифатнок кардан, ҳудогоҳ намудан ва дар сиришти мардум ба вучуд овардани ҳисси миллӣ ва ифтихори ватандорӣ талош меварзиданд. Аз ин рӯ, ин самти фаъолияти онҳо барои модернизатсиякунонии маорифи исломӣ нақши муассир бозид.

Қайд карда шудааст, ки дар ин давра панисломистон тавассути ташкилоти миллии “Шӯрои ислом” ва “Ҳаб-ул-Матин”, маҷаллаи “Ал-урвет-ул-Вуска” ва рӯномаи “Сироч-ул-ахбор” ғояҳои озодихоҳӣ ва миллигарии худро дар байни аҳолии кишварҳои мусулмоннишин, аз ҷумла Осиёи Миёна паҳн мекарданд. Рӯномаҳои “Турк Юрду”, “Иттифок”, “Тарҷумон”, “Вақт”, “Иршод”, “Ифғат” ва ғайра агар аз як тараф, василаи таблиғи идеяҳои пантуркизм байни мусулмонони Осиёи Миёна ба ҳисоб раванд, аз тарафи дигар, сафарҳои намоёндогони ин ҳаракат ба кишвар пахлуи дигари реша давондани ғояҳои пантуркизм дар аморати Бухоро гардид.

Масалан, то арафаи инқилоби Бухоро маротибаи чанде намоёндогони фаъоли пантуркизм Исмоили Гаспаронӣ, Охунзода, Мансуров ба Осиёи Миёна, хусусан ба Бухоро ташриф оварданд. Дар Бухоро бо ҳаммаслакони ҳеш, аз ҷумла Низом Собитов бо баҳонаи тавсеа бахшидани фаъолияти мактаби усули ҷадидия барои фарзандони тотор вохӯрда, ҳадафҳои худро махфӣ арзёбӣ намуданд. Ҳамзамон бо бархе аз пешқадамони бухороӣ Мирзо Муҳиддин Мансуров, Мирхон Порсоев суҳбат карда, оид ба дар мактаби усули савтияи тоторҳо таҳсил кардани фарзандони тоҷик ва гирифтани маълумот иброи назар карданд. Аз ин рӯ, агар аз як тараф, барои дар рӯҳияи пантуркизм гаравидани баъзе аз равшанфикрони тоҷик таъсири маводи дар ин рӯномаву маҷаллаҳо нашршуда ба ҳисоб равад, аз тарафи дигар, нақши ташкилоти пантуркистии “Иттиҳод ва тараққӣ” низ беандоза мебошад.

Дар радифи иқдомҳои пешгирифтаи панисломистон ва пантуркистон, бо вучуди вазъи вазину душвори марҳилаи таърихӣ равшанфикрони кавиордаи тоҷик, ки ҳисси миллӣ ва иродати хешпаншиноро дар замири худ парварида буданд, аз ин таъсири беруна мафкураашонро олудаи арзишҳои бегона накарданд. Баръакс, кори арзишманде, ки ҷадиҳои Бухоро ба сомон расониданд, ин таъсис додани рӯномаву маҷаллаҳо бо забони тоҷикӣ ва ташвиқи мутолиаи маводи маҷаллаву рӯномаҳои дар хоричи кишвар нашршуда ба аҳоли ва дар асоси ҳақиқати таърих натиҷагирӣ кардани мазмуну мундариҷаи онҳо буд. Исроти гуфтаро бо ташаббуси бевоситаи рӯшанфикрони бухороӣ аз 11 март соли 1912 ба роҳ мондани аввалин нашри рӯномаи тоҷикӣ бо номи «Бухорои шариф» тасдиқ менамояд.

Марҳилаи комилан ҷадидаи ҳаракати маорифпарварони насли дуҷоми тоҷик, ки устод Айнӣ онро барҳақ тавлиди адабиёти навини тоҷик, марҳилаи навини адабиёти форсии тоҷикӣ номида буд ва ин ақида имрӯз дар адабиётшиносӣ роҷҳ аст, бо номи ҷадидоне чун Маҳмудхоча Бехбудӣ, Шарифҷон Маҳдуми Садри Зиё, Фитрат, Сайд Аҳмадхочаи Сиддиқӣ, Мирзо Сирочи Ҳаким, Саидризо Ализода, Абдулвоҳиди Музим, Абдулқодир Шакурӣ ва ғайра саҳт вобастагӣ дошт. Хоса пайдоиши матбуот ва ташаққули публицистика, таъсису вусъат ёфтани системаи нави таълим ва адабиёти ҷадидро бидуни ном ва кӯшишҳои мунтазами М.Бехбудӣ ва М.Ҷ.Юсуфзода тасаввур кардан номумкин аст.

«Бухорои шариф» бо очерку публицистика ва ахбори фаврӣ, бо шеъру наср ва намунаҳои баргардон аз адабиёти асри XIX рус фаъолоне мусоидат кард. Дигар ҳафтаномае, ки барои тарғиби ақидаҳои пешқадамонаи ҷадидон хизмати арзишманди таърихӣ кардааст “Оина” мебошад. Ҳафтанома бо ташаббус ва кушишҳои мудаввоми

Махмудхоча Бехбудии Самарқандӣ (1875-1919) дар шаҳри Самарқанд-яке аз марказҳои фарҳангӣ ва таърихӣ тоҷикон ба нашр мерасид. Масъалаи мехвари ҳафтанома, масъалаи ислоҳи низоми омӯзиш ва парвариш дар аморати Бухоро ба шумор мерафт.

Умуман, маорифпарварони тоҷик мехостанд, ки тавассути рӯномаҳои шабакаи мадорис густариш ва сифати омӯзиш бехбудӣ ёбад, шеваи тадрис нав шавад, дар мадорис таърих ва ҷуғрофиё, ҳисоб ва улуми табиӣ дарс дода шаванд. Омӯхтани забонҳои хоричӣ, аз ҷумла русӣ ва фаронсаӣ ба роҳ монда шаванд.

Дар қатори рӯномаи “Бухорои шариф” ва ҳафтаномаи “Оина” дар рушд ва пешравии низоми маорифи халқи Ҷумҳурии мухтори Шӯравии Ҷомияти Тоҷикистон рӯномаи «Овози тоҷик» нақши муассире гузошт. Бо забони тоҷикӣ нашр шудани ин рӯнома дар шароити он замон барои халқи тоҷик аҳамияти ниҳоят бузурги таърихӣ дошт. Зеро “Овози тоҷик” дар давраи равандгирии тақсимоии миллӣ-маъмури, дар ташаккули тафаккури маънаӣ, бедории миллӣ, саводнокшавии омма, ҳудодоҳии мардум, таъсиси мактабҳои тоҷикӣ ва таъмин намудани онҳо бо китобҳои дарсӣ, маводи таълимӣ бо забони модарӣ навишташуда, ҳимояи ҳуқуқи озодагон ва дар маҷмӯъ ба низоми даровардани маорифи халқи Тоҷикистон нақши бузург бозид.

Дар ҳуҷҷаҳои боби маъмурӣ, дар асоси маводи мубтамад ва сарчашмаҳои таърихӣ аз ҷиҳати мазмун ва муҳтаво мафҳумҳои маорифпарварӣ, ислоҳ ва ҷадидия шарҳу тавзеҳ дода шуда, заминаҳои асосии пайдошавии онҳо дар муқоиса бо дигар таҷриботҳои баанҷомрасида мушаххас карда шуданд.

Боби дуюми диссертатсия “Нақши ҷадидия дар ташаккули андешаи миллӣ ва рушди низоми маорифи кишвар” низ аз се зербоб иборат аст.

Дар зербоби аввали боби дуюм “Ҷадидия ҳамчун мактаби модернизатсиякунонии ислоҳ ва маорифи аморати Бухоро дар оғози асри XX” - қайд карда мешавад, ки ҷадидия дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX-и Осиёи Марказӣ мактаби модернизатсиякунонии ислоҳ дар ҷомеаи феодалӣ ва барҳам додани муносибатҳои архаистӣ мебошад. Дар кишвар ва минтақаҳои мусулмоннишин модернизатсиякунонии дар заминаи фарҳанг ва маорифи ислоҳӣ пайдо шуда, вобаста ба талаботи замон тамоюлгирии худро тағйир додааст. Чунки аз оғози фаъолият дар самти соҳаи маориф, дар заминаи мактабҳои кӯхна ва мадрасаҳо, буданд мактабҳои усули навро таъсис дода, дар нақшаҳои барномаҳои таълимӣ, дар қатори илмҳои динӣ омӯзиши илмҳои замонавиро дохил карданд. Аммо новобаста ба тағйиротҳои нақшаҳои таълимӣ забони таҳсил ба арабӣ, форсӣ ва туркӣ сураи гирифта, маводи таълимӣ дастрасшаванда бо ин забонҳо таълиф ёфта буданд. Баъди он ки бархе аз форигуттаҳсилони ин макотиби усули нав соҳиби маълумот шуда, ба фаъолияти омӯзгорӣ, навиштани китобҳои дарсӣ пардохтанд, забони таҳсил макотиб низ оҳиста-оҳиста тағйир ёфта гирифт. Масалан, дар мактабҳои усули нави минтақаҳои Бошқирдистон, Тотористон, Қрим, Губернияи Оренбурги Русия ва як қатор кишварҳои Осиёи Миёна раванди таълим аз забонҳои арабӣ ва туркӣ ба тоторӣ, бошқирӣ иваз карда шуданд. Теъдоди фанҳои таълимӣ чанбаи дунявидошта низ зиёд гардида, нақшаҳои ҳафтаинаи таълим таҳия ва иҷрои он зери назорати ҷиддӣ қарор дода шуданд.

Дар Осиёи Миёна бошад, аввалан ҷадидон усули савтияи таълимро роҳандозӣ намуда, саъй намуданд, то толибилмон дар заминаи мактабҳои усули нав зуд ҳатти арабӣ ва илмҳои диниро азбар намуда, аз илмҳои дунявӣ: математика, физика, химия, география, философия баҳравар гарданд ва бо ин васила дар низоми маорифи ислоҳӣ ислоҳот ворид намоянд. Аммо бинобар сабаби дар Осиёи Миёна, алахусус дар аморати

Бухоро дастирӣ наёфтани ғаёлияти мактабҳои усули нав аз ҷониби маъмурони давлатӣ нақшаҳои ҷадидон амалӣ намегашт.

Дар марҳилаи дуум бошад модели модернизатсиякунонии исломро ҷадидон дар таъсис ва ғаёл ғардонидани китобхонаҳо ҷиҳати ҷалби ҷавонон ва мардуми синну солашон гуногун ба хондани рӯзномаву маҷаллаҳо ва барои онҳое, ки қобилияти хондану навиштанро надоштанд ташкил кардани курсҳои кутохмуддати омӯзишӣ ба хотири зиёд намудани сафи босаводон ва бо ин васила ба роҳ мондани навишт ва нашри тафсириҳо ва тарҷумаҳои Куръон, Ҳадис ба роҳ монданд. Ҷунки онҳо ғатвоҳои нав оид ба ин ва ё он паҳлуи қолабии ислом намедоданд. Танҳо кӯшиш мекарданд, ки ҳангоми навишти тафсир ва ё шарҳи ҳадис муҳтавои онро мувофиқ ба талаботи замон ба мардум пешкаш созанд. Зеро дар марҳилаҳои гуногуни таърихӣ бинобар сабаби бо тарзҳои гуногун тафсиру тавзеҳ додани оятҳои Куръону ҳадисҳо ба он оварда расонид, ки дар ислом мазаҳбу равияҳои гуногун пайдо шаванд.

Ниҳоят, ҷадидон баъди мутолиаи асари Аҳмади Дониш «Наводир-ул вақоъ» дар тафаккури худ инкилоби фикрро ба вучуд оварда, нигоҳро нисбат ба амиру вазир, муллово мударриси мадраса ва зиндагонии онруза қомилан тағйир дода, ҳамчун як ҷунбиши навбардорз ва мактаби нави модернизатсиякунонии ислом муаррифи шуданд.

Пешгар дар мадрасаҳо талабаҳо 18-20 сол ба омӯзиши дебоча ва хутбаю «Шарҳи мулло» - хошияи Қутбӣ, шарҳи ақоиди Насафӣ, таҳзиб, ҳикмат ва ғайра машғул мешуданд. Ҳисоб, ҳандаса, таърих, тиб ва амсоли инҳо барин илмҳои дунявӣ аз барномаҳо берун шуданд, ки дар натиҷа мадрасаҳо эътибори худро аз даст доданд. Бинобар ин, дар нимаи дууми асри XIX, дар аморати Бухоро зарурати ислоҳи раванди таълиму тарбия, мактабу мадрасаҳо ба миён омад, ки ин масъала дар эҷодиёти поягузори ҷароғи маорифпарварии тоҷик Аҳмади Дониш ва пайравонаш мақоми махсус касб кард. Агар Аҳмади Дониш бо таъкид «инсонро ба дунё оварданд, ки касби илму маориф кунад» гуфта аз ҷиҳати назариявӣ фалсафаи маорифпарвариро асоснок карда бошад, пайравони ҷавонаш дар ибтидои садаи XX вобаста ба талаби давру замон ва воридшавии унсурҳои иқтисодии бозоргонӣ ба ҷомеа назарияро бо амалия пайвстанд.

Ҳамин тавр, аввалин ислохотхоне, ки дар аморати Бухоро алайҳи муносибатҳои феодали баромад карда, талаби ворид кардани ислоҳро дар сохтори идораи давлатӣ пешниҳод намуданд. Абунаси Курсавӣ ва Мулло Шаҳобиддин маълум ба Марҷонӣ буданд. Ақидаҳои ислохотхонаи онҳо худ ба худ бе ягон таъсири авзоӣ сиёсӣ фарҳангӣ пайдо нашудааст. Ҷи тавре дар нимаи дууми асри XIX дар Осиёи Миёна ин ҳаракат дар зери таъсири давлатҳои Туркияву Эрон ва мамолики арабу мустамликадорони Россияи подшоҳӣ падид омад, назарҳои ин ислохотхон низ дар ин доира вуҷуд пайдо карданд. Аммо барномаи таҳиякардаи Абунаси Курсавӣ миёни мардум эътиборе пайдо накард. Вале тавсияву пешниҳодҳои ӯ тавонистанд то андозае тақоне дар низомии муносибатҳои феодали ворид намоянд.

Мулло Шаҳобиддини ибни Баҳоваддин (Марҷонӣ), ки яке аз амалдорони дин буд, бо ақидаҳои пешқадамонаи худ қайд намуд, ки усули кӯхнаи зулму таҳдид ва беадолатӣ нисбати халқ ба манфиати ислом дигар ғоидабахш нест. Бинобар ин, ӯ роҳи озодии мардумро аз зулму таҳдиди феодалон ва мустамликадорон дар таблиғи илм, ривчи соҳаи маориф, тарзи дунявӣ тарбияву таълим дида, вобаста ба авзоӣ сиёсӣ аморати Бухоро мардумро ба ҳамон роҳ ҳидоят менамоянд.

Марҷонӣ талаби ислоҳи исломро карда, ҳамчун намояндаи барҷаста ва таблиғтари усули дунявӣ омӯзиши илм ва озодии ақидаю суҳан баромад карда, чунин пешниҳодхоро муҳим мешуморад:

1. Дар ҳамаи саволҳои динӣ ҳар як шахс бояд мувофиқи қобилият ва дарки худ аз китоби «Қуръон» ҷавобе ҷӯяд.

2. Ба тарзи маҷбурӣ тобеи худ қардани ҳуқуқи шахси дигарро барҳам бояд дод.

3. Аз таълими мадраса он ҷанҷо, ки ба толибилмон саводи комиле намендиханд, бардошта шавад.

4. Дар мадраса бояд таълими «Қуръон», ҳадисҳои пайғамбарро роҷеъ ба таърихи ислом мавриди омӯзиш қарор диҳанд.

5. Дар мадраса бояд дар қатори илмҳои динӣ илмҳои дунявӣ ва забони русӣ омӯзонанда шаванд.

6. Бояд мардуми мусулмонро ба омӯзиши арзишҳои фарҳанги исломӣ сафарбар намуд.

Албатта барномарезии Абунасири Курсавӣ ва Марҷонӣ дар ҳаёти иҷтимоӣ-сиёсии мардуми тоҷик як падидаи нав набуд. Зеро, классикони гузашта, ба мисли Форобӣ, Ибни Сино, Насириддин Тусӣ, Алии Ҳамадонӣ ва дигарон роҳҳои ба танзим даровардани ҷомеа ва усулҳои барқароргардии онро дар таблиғи омӯзиши илмҳои дунявӣ дида, дар доираи он осори зиёде таълиф кардаанд.

Ҷаҳидия давраи амалӣ шудани марому маслакҳои маорифпарварони нимаи дуюми асри XIX-и тоҷик буда, мақсади асосӣ ва ҷавҳари он фарҳангустарӣ, эҳёи маънавӣ, ислоҳи мактабу маориф, рушду камолӣ кишвар ва таҷдиди ҷомеаи мусулмонӣ махсус меёфт. Аз ин рӯ, фаъолияти ҷаҳидон ба мукобили зулм, хурофоту ҷаҳолат, бар зидди ҳукуматдорони бесалиқа ва ноинсоф, уламои манфиатҷуво худғараз ва муллоҳои ҷоҳил равона шуда буд. Ин тараққиқпарварон дар роҳи ташкил намудани мактабҳои усули савтия, матбуот, театр ва китобхонаҳо дар сарзамини тоҷикон ҳамаи имкониятҳои ақлонӣ ва молиявӣ хешро истифода бурда, фикри яхшудамондаи мардумро бо нури матбуот, илму дониш ва маърифатомӯзӣ об қардан меҳостанд.

Намояндагони фаъоли ҷунбиши ҷаҳидия Садриддин Айни, Мунзим, Ҳамдӣ, Меҳрӣ, Мирзо Сирочи Ҳаким ва дигарон фаъолияти худро густариш дода, аз қадами аввал на фақат ислоҳи иллатҳои низомӣ идораи амирӣ, ки ҷомеаро ба гӯшаи торикӣ гирифтормунуда буд, талаб мекунанд, балки ҷаҳд менамоянд, ки ҳамагарафа дониши худро такмил дода, баробар бо улуми динӣ аз илмҳои замонавӣ маърифати комил ба даст оваранд. Ҳамзамон мақолаҳои тозанашири рӯзнамаву маҷаллаҳои дар кишварҳои хориҷ нашршударо мутолиа қарда, мардуми дар ғарқоби муносибатҳои феодалӣ гирифтормундаи Бухорои амириро ба маърифатнокшавӣ, ҳудоғоҳӣ, хувияти миллӣ, озодӣ аз асорат равона намуда, инқилоби илмиро ба вучуд овардани шуданд.

Бояд зикр дошт, ки маълумоти муътамад ва дақиқ оид ба муборизаи равшангарони тоҷик алайҳи ҷаҳолат, ифротгароӣ ва таассуби динӣ, ислоҳи раванди таълим дар мадориси Бухоро ва ташкили мактабҳои усули нав дар китоби «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро»-и Садриддин Айни муфассал дарҷ қарда шудааст.

Аз ин асар мефаҳмем, ки соли 1908 Садриддин Айни, Мунзим, Ҳамдӣ ва Меҳрӣ дар Бухоро, дар ҳавлии Мирзо Абдулвоҳид барои бачагони тоҷик мактаби усули ҷаҳидӣ кушоданд.

Дар анҷоми зерфасл тавсияву пешниҳодҳо оид ба нақши ҷаҳидия дар модернизатсиякунонии маорифи ислом дарҷ қарда шуданд.

Дар зербоби дуюм – “Таҳқиқи андешаҳо оид ба омӯзиш ва шинохти ҷаҳидия дар илми ҷомеашиносии муосир” - қайд қарда мешавад, ки дар даврони шӯравӣ ин мавзӯ ҳамаша зери таъсири вазъияти сиёсӣ-идеологии замон қарор дошта, вобаста ба он, назару дидгоҳи муҳаққиқон нисбат ба фаҳмиши ҷаҳидия, кушодани моҳият ва баҳодихӣ ба фаъолияти ҷаҳидон пайваста тағйир қардааст. Аз ҷумла, маълумот дода

мешавад, ки аз огози пайдоиш ҷадидия аз мавқеи иҷтимоӣ, аз ақибомондагии фарҳангии ҷомеа, ҳуқумронии ҷаҳлу сатҳи пасти маърифати мардум нигаронӣ дошта, бехбудии вазъи зиндагии омма, рӯяи рӯкнҳои адолати иҷтимоӣ, рафъи зулму ситами мансабдорони давлатиро хангоми иҷрои вазифаву уҳдадорихо талаб менамуданд. Барои рафъи ин камбудихо умумият додани раванди таълиму тарбияро талаб намуданд, ки бо ин васила мардум аз хоби ғафлат, аз шуури тақлидии асримиёнагӣ бедор шуда, ба зиндагии шоиста сазовор гарданд, саодати ҳақиқии худро дарёбанд. Кӯшиш ба ҳарч доданд, ки тавзеҳи дуруст ва илмӣ дини мубини исломо барои омма пешкаш наоянд, то усули дин аз хурофот тоза карда шавад. Таҳти таъсири Русия ва Ғарб густариши раванди таълиму тарбия, ҳаммонанди намунаҳои аврупоӣ ва барномарезии дурусти тадрисро тарғиб мекарданд.

Инчунин онҳо омӯзиши забони русиро ҷиҳати ошноӣ бо дастовардҳои илмӣ-техникии Русия барои миллати худ зарурӣ медонистанд. Ҷонибдори омӯзиши илмҳои техникиӣ ва табиатшиносӣ таҷриба дар радиои улуми динӣ буда, таъкид мекарданд, ки пешрафти ҷомеа ва осишпагии ҳаёти мардум аз омӯзиши чунин риштаҳои илмӣ вобастагии амиқ дорад.

Аз таҳқиқ натиҷабардорӣ карда мешавад, ки азбаски назари ҳизби ҳоким нисбат ба ҷадидия манфӣ буд ва дар байни ҷадидон гурӯҳҳои муҳолифи ҳам ғайбӣ мекарданд, бинобар ин, дар ӯли солҳои ҳокимияти шӯравӣ ин афкор аз ҷониби олимони ҷомеашиносии тоҷик ба таври дилтоҳ мавриди пажӯҳиш қарор нагирифт.

Хусусан, аз солҳои 40-ум ва нимаи аввали солҳои 50-уми асри XX бештари зиёни тоҷик ва шарқшиносон: Х.Мирзозода, И.С.Братинский, З.Рачабов, С.Табаров ва дигарон ҷадидияро ҳамчун афкори зиддимардумӣ маҳкум намуда, мавҷудияти насли дувуми маорифпарваронро қатъиян инкор кардаанд. Ҷонибдорони ин ақида дар даҳсолаи баъдӣ низ аз ҷадидия интиқоди шадид намудаанд.

Донишмандони дигари тоҷик аз қабили М.Шақурӣ, М.Рачабӣ, Ғ.Ашӯров, А. Сайфуллоев, Р.Ҳодизода, Х. Мирзозода, П. Гулмуродзода, Н. Ғаффоров, Б.Самиев, З.Иброҳимов дар қорҳои илмӣ-тадқиқотии ба анҷомрасонида бо далелҳои муътамади таърихӣ ба ҷадидия ва рисолати таърихӣ он баҳои воқеӣ дода, ба саҳифаи торикмондаи он равшанӣ андохтанд.

Аз ҷумла, дар мизи мудавваре, ки дар идораи “Садои шарқ” солҳои 1990-и асри XX баргузор гардид аз ҷониби олимони шинохтаи тоҷик М.Шақурӣ зикр карда шуд, ки баҳодиҳӣ ба ҷадидизм чун ба як ҷараёни иҷтимоиву сиёсӣ, фарҳангӣ, фалсафӣ ва адабӣ бояд қуллан дигар шавад. Ҷадидия чун ҳаракати фарохдомани ҷамъиятӣ дар таърихи Осиёи Миёна, дар таърихи халқи тоҷик ҳодисаи бисёр муҳим буд. Аммо вобаста ба вазъи сиёсӣ давр ва идеологияи ҳукмрони шӯравӣ мо ҷадидонро ирғичӣ номида, зӯр зада, сиёҳ мекардем ва баъзе озодфикронро ба таври сунъӣ аз онҳо ҷудо кардан мехостем. Бузургтарин намоёнҳои адабиёти совети тоҷикӣ устод Айни аз ҳаракати ҷадидӣ баромадааст. Ӯ худ Ҳамдӣ, Мунзим ва дигарон, ки дар инқилоби Бухоро ва адабиёти инқилобӣ ғайбӣ на буданд, инқилобӣ буданд. Агар ҷадидизм моҳиятан ҷараёни ирғичӣ мебуд, ҳеч мумкин набуд, ки аз ин саф чунин равшанфикроне бароянд. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки ҷадидизм зотан ҳаракати пешқадам будааст. Баъди инқилоби соли 1905 ҳам қувваҳои пешбари мамлакат ва ҳам нерӯҳои ирғичӣ ба ҷониби омаданд ва ҷадидизм инъикоси ақидаҳои афкори онҳо буд, ҳама пасту баланди роҳро дар худ акс додааст.

Мухтавои зербоби сеюм - “Таъсири ғояҳои ҷадидия дар раванди рушди ҳаёти иҷтимоӣ - фарҳангӣ ва ташаккули хувияти миллӣ дар Тоҷикистони соҳибистиқлол”-ро масъалаи таъсири ақидаҳои пешқадамон ва созандаи ҷадидон дар раванди рушди

ҳаёти иҷтимоӣ - фарҳангӣ ва ташаккули хувияти миллий дар арсаи соҳибистиклолии кишвар ташкил медиҳад. Аз ҷумла, зикр карда мешавад, ки мустақилияти маънавӣ аз сатҳи маърифатнокӣ, дараҷаи азҳудкунии касбият, ташаккул ва таҳкими донишҳои сиёсӣ, ҳуқуқӣ, фарҳангӣ, ахлоқӣ ва зибосиносии аҳолии вобастагии амиқ дорад ва дар ин замина ба низом дароварда мешавад. Бинобар ин, бе муваффақ шудан ба мустақилияти маънавӣ, яъне бе маърифатнокшавии омма наметавон ба пешрафти ҷамъият, барои рушди нумуи соҳаҳои дигари ҳаётбазши он: сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ шарафноб гашт. Аз ин рӯ, мустақилияти маънавӣ омилҳои асосии ташаккулёбии тафаккури шахс дар рӯҳияи ҳудодоҳӣ, шинохти миллий ва нишон додани роҳҳои асосии арҷгузорӣ ба арзишҳои фарҳангӣ мебошад. Аз ин мавқеъ маорифпарварони тоҷик бо барномарезии худ пеш аз ҳама назди худ мақсад ва вазифа гузоштанд, ки мустақилияти маънавии аҳолии аморати Бухороро ташаккулу таҳким ёбад, дар нақшаҳои таълимии мактабу мадорис баробари илмҳои динӣ илмҳои дунявӣ сабақ дода шаванд, мардум босавод ва ҳудодоҳ гарданд.

Зикр карда шудааст, ки мутолиа ва таҳқиқи сарчашмаву маъхазҳои мӯътамад маълум менамоянд, ки дар нимаи дуюми асри XIX бинобар сабаби ба инобат нағрифтани омилҳои зерин:

- дуруст танзим нагардидани воҳидҳои сохтории идоракунандаи аморат;
- вобаста ба сатҳи маърифатнокӣ, таҳассус, қобилияти маъмури ба назар нағрифтани ҷобачогузории амалдорони дарбор;
- ғайри нағаштани меъёрҳои адолати иҷтимоӣ зимни ҳалли масъала ва баровардани қарор;
- ба талабот ҷавобгӯ набудани раванди таълиму тадрис дар мадрасаҳо;
- монғе шудани рӯҳониён барои таъсиси мактабҳои усули нав, саводнок ва соҳибқасб кардани аҳолии;
- таъсиси рӯзномаву маҷаллаҳо бо забони тоҷикӣ ва бо ин васила оғоҳ кардани мардум аз дастовардҳои илмӣ, фарҳангӣ, техникаии кишварҳои пешрафта;
- пубанди шуури тақлиди динӣ қарор доштани мардум ва ғайра низоми фарҳангии аморати Бухоро мустақилияти худро аз даст дода, ба як ғӯшаи тираю тор ва олуға бо муносибатҳои феодалии рӯ ба рӯ шуд. Бинобар ин, вазъи мавҷуда имкон надод, ки дар аморат истиклолияти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ устувор гардад.

Хидмати арзишманд ва мондагори намояндагони соҳибсалӣқаи насли дуюми маорифпарварӣ, аз ҷумла Садриддин Айний ин алорағми ақидаҳои бепоё ва бедалели ноидагирони арзишҳои илмиву фарҳангии миллати тоҷик навиштани мақолаи «Маънии калимаи тоҷик» ва бо ин васила шинос намудани хонандаи имрӯза аз баромад ва ҷойи корфармудашудаи мафҳуми тоҷик, миллати қадима ва соҳибтамаддун будани тоҷиконро барои ҷаҳониён исбот намуд. Саҳми онҳоро дар низоми фарҳангофарӣ, бунёд ва рушди шахрдорӣ, таҳаввули шеърӯ суҳан, танзими низоми идораи сохторҳои гуногуни давлатӣ ва ғайра нишон дод. Сониян, дар ин радиф нақш ва мақоми забони тоҷикиро ҳамчун забони ширину гуворо ва расмии давлатдорӣ муассир ҳисобид, бо ин васила забонро омилҳои асосии мавҷудияти миллат шуморида, барои эҳтиром доштани он ҳамчун рӯкни асосии фарҳанг ба имрӯзиён таъкид намуд, ки «Вой бар ҳоли он касе, ки ба дунё зинда асту забон надорад»¹.

Ҳамин тавр, масъалаҳои асосие, ки баробари таъсиси мактаби усули савтия ва ворид кардани ислоҳот дар низоми таълиму тарбияи аморати Бухоро ҷадидон ба онҳо

¹ Айний С. Куллиёт. Ҷ. 9. - Душанбе, 1969. - С.197.

муваффақ шуданд ва имрӯз муҳимияти худро гум накардааст ин ҷалби духтарон ба мактаб, маърифатнокшавӣ, касбу хунаромӯзӣ, тарбияи кадрҳои миллӣ дар кишварҳои хориҷ, аз ҷумла Россия, Туркия ва Аврупо, рушди соҳибкорӣ, тиҷорат ва низоми бонкӣ, танзими расму оинҳо, хусусан кам кардани хароҷот дар гузаронидани ҷашну маросимҳо ва ғайра мебошанд. Аз ин рӯ, маҳз ин паҳлугирии ғояҳои ҷадидия дар раванди рушди ҳаёти иҷтимоӣ фарҳангӣ ва сиёсии Тоҷикистони соҳибистиклол заминаи мусоид фароҳам овард.

Дар хулосаи боби мазкур натиҷагирӣ карда шудааст, ки ҷадидия ҳамчун мактаби модернизатсиякунӣ ислом ва маорифи аморати Бухоро дар оғози асри XX барои маърифатнокшавӣ ва ҳудоғоҳии мардум такони ҷиддӣ бахшид.

Таҳқиқи андешаҳо оид ба омӯзиш ва шинохти ҷадидия дар илми ҷомеашиносии муосир нишон дод, ки ҷадидия тамоюли кухнапарастӣ надошт. Балки аз давраи оғози фаъолият ҳадафи ягонаашон босавод, соҳибкасб кардани аҳоли буд. Чунки онҳо баъди шиносӣ аз пешрафтҳои илмиву техникаи кишварҳои рушдкарда ба хулоса омада буданд, ки ин дастовардҳо ба онҳо маҳз аз дуруст ба роҳ мондани раванди таълим дар мактабу мадорис муяссар гаштааст. Бинбар ин, харчанд то даврони истиқлолият бештари шарқшиносону муҳаққиқон ба ҷадидия баҳои ғайривоқеӣ дода, онро дар доираи талаботи идеологияи шӯравӣ ҳамчун ҷунбиши буржуазӣ, миллигарой, ирғичӣ муаррифӣ кардаанд, аммо соҳибистиклолӣ ва таҳкими хувияти миллӣ ин қолабро шикаста, ба ҷомеашиносону адабиётшиносон ва муҳаққиқони ин марҳилаи таърихӣ шароити созгор муҳайё кард, ки ба зухуроти таърихӣ баҳои воқеӣ дода, ҷавҳари андешаҳошонро ба насли имрӯзу оянда дар доираи аслият пешниҳод намоянд. Аз ин рӯ, омӯзиш, таҳлил ва муқоисаи қорҳои тадқиқотии то инҷониб ба анҷомрасида собит карданд, ки ҷадидия идомаи равияи маорифпарварӣ буда, ҳадафи онҳо ба сӯи пешрафт майл кунонидани ҷомеа, аз хурوفоту таассуб раҳои кардани мардум мебошад. Бинобар ин, ҷадидия чанбаи маърифатпазирӣ, маънавиятгустарӣ дошта, таблиғгари ғояҳои пешқадам ва ташакулдиҳандаи хувияти миллӣ мебошад.

Хулоса

Натичаҳои асосии илмӣ диссертатсия

Аз нимаи дуоми асри XIX то солҳои 90-уми асри XX, хусусан баъди забти Осиеи Миёна аз тарафи ҳукумати подшоҳии Рус дар кишварҳои Осиеи Миёна мустақилияти сиёсӣ аз даст рафта, дар натиҷа, дар ҳаёти иҷтимоии сиёсӣ ва иқтисодиву маданӣ дигаргуниҳои кулӣ ба вучуд омаданд. Хусусан, дар аморати Бухоро то давраи инқилоб низоми идораи амирӣ рӯз ба рӯз заиф гардида, дар натиҷа ба шакли ҷумҳуриявӣ иваз гардид. Ҳамзамон муносибатҳои сармоядорӣ ривоч ёфта, ба вазъи иқтисодӣ мардум таъсири ҷиддӣ расонид. Маҳз дар чунин вазъи сиёсӣ ва иҷтимоиву иқтисодӣ ва фарҳангии мавҷудаи Осиеи Миёна равияи маорифпарварӣ ва ислохотҳои пайдо шуд.

Мақсади асосии ин равияҳо беҳтар намудани вазъи иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангии кишвар ва мувофиқ ба талаботи ҷомеаи башарӣ тараққи додани он буд. Намоёндагони онҳо чуноне, ки дар зерфаслҳои рисола зикр карда шуд, асосан аз кишри зиёён иборат буданд, ки меҳостанд дар заминаи арзишҳои фарҳангии тоисломӣ, исломӣ ва талаботи ҷомеаи башарию вазъи иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии аморати Бухоро бо роҳи ворид кардани ислохот дар раванди низоми идоракунӣ, ҷо ба ҷо гузори маъмурини давлатӣ, таълиму тадрис, раҳой намудани мардум аз шури тақлидии динӣ ва муносибатҳои архаистӣ кишварро пешрафта гардонид, ба мардум зиндагии шоиностаро таъмин намоянд.

Ҳамин тавр, агар дар зерфасли якуми боби аввали диссертатсия вобаста ба мазмун ва муҳтаво мафҳумҳои маорифпарварӣ, ислоҳ ва ҷадидия мавриди шарҳу тавзеҳ қарор дода шуда, заминаҳои асосии пайдошавии онҳо дар муқоиса бо дигар сарчашмаҳои муътамад, тадқиқоти баанҷомрасидаи олимони ватанию хориҷӣ, шарқшиносон, сайёҳон мушаххас карда шуда бошанд, пас дар зерфасли дуоми боби мазкур алоқамандӣ ва хусусиятҳои фарқкунандаи ҳаракати ҷадидия аз маорифпарварӣ ва ислохотҳои бо далелҳои воқеӣ нишон дода шуданд. Дар зерфасли сеюм бошад мавзӯи нақши нашрияҳои даврӣ дар шиноخت ва таблиғи ғояҳои ҷадидия мавриди таҳқиқ қарор гирифта, натиҷагирӣ карда шудааст, ки барои муваффақ шудан ба ислоҳи низоми таълиму тадрис, маърифатнокшавӣ, бедорӣ, ҳудогоҳӣ ва ташаккули хувияти миллий рӯзнамаҳои “Бухорои шариф”, “Оина” ва “Овози тоҷик”, ки маводашон, аслан бо забони тоҷикӣ ба нашр расида дастраси равшанфикрон мегардиданд, нақши меҳварӣ бозиданд.

Дар зерфаслҳои боби дуоми кори илмӣ бошад масъалаи ҷадидия ҳамчун мактаби модернизатсиякунии ислом ва маорифи аморати Бухоро дар оғози асри XX, ки барои маърифатнокшавӣ ва ҳудогоҳии мардум нақши меҳварӣ бозид, таҳқиқи андешаҳо оид ба омӯзиш ва шиноختи ҷадидия дар илми ҷомеашиносии муосир, ки зимни баҳсу мизҳои мудавар аз ҷониби олимони ватанӣ ба фаъолияти он баҳои воқеӣ дода шуд, инчунин таъсири андешаҳои ҷадидия дар рушди ҷомеа ва таҳкими хувияти миллий, таъсис намудани мактабҳои усули савтия, матбуот, театр ва китобхонаҳо мавриди пажӯҳиш қарор дода шуд.

1. Таълимоти маорифпарварон ва ҷадидон дар заминаи аҳком ва қонунҳои шариати исломӣ шакл гирифта, онҳо рӯкнҳои шариати исломиро рад накардаанд, балки дар қорҷубаи онҳо барномаи ислоҳоти иҷтимоии худро таҳрези намуда, бо ин роҳ хурӯфотро аз мафҷураи рӯхонӣ мутаассибу муллоҳои чоҳталаб дур карда, вобаста ба талаботи замон ба модернизатсияи маорифи ислом муваффақ шудан қўшиш қарданд.

2. Рӯзномаву маҷаллаҳои бо забонҳои туркию тоторӣ ва узбекӣ нашршуда ҳарчанд барои таълиғ ва пахнкунии ақидаҳои маорифпарварон яке аз воситаҳои асосӣ ба ҳисоб мерафтанд, аммо дар рӯҳияи баъзе аз намояндагони насли дуюми он ҷиҳати гаравидан ба равияи пантуркизм беасар намонданд. Танҳо рӯзномаҳои бо забони тоҷикӣ нашршуда барои бедорӣ, худшиносӣ, эҳёи арзишҳо ва давлатдорӣ миллии тоҷикон нақши мондагору гузоштанд.

3. Ҷадидия насли дуюми маорифпарварӣ мебошад, вале вобаста ба вазъи сиёсӣ иҷтимоӣ аморати Бухоро, бо сабаби дастгирӣ наёфтани мактаби усули навтаъсис аз тарафи рӯҳониёни мутаассиб, амалдорони дарбор ва агентҳои хориҷӣ ва бо тавсияи эшон баъда шудани он аз соли 1910 оғоз карда, барномаи ислоҳоти иҷтимоӣ ашон хусусияти сиёсӣ касб карда, пурра тағйир додани низоми идоракунӣ аморат ба миён гузошта мешавад.

4. Вобаста ба идеологияи ҳукмрони давлати шуравӣ ҷунбиши ҷадидияро иртиҷой, миллигарой, буржуазӣ ва ҷадидонро муқобилони таъсисёбии ин идеология ҳисобидаа, ба фаъолияти онҳо баҳои воқеӣ додан намегузоштанд, вале бо муваффақ шудан ба истиқлолияти давлатӣ барои муҳаққиқони ҷомеашинос ва адабиётшиноси тоҷик имконият даст дод, ки ҳақиқати саҳифаи таърихро равшан намоянд. Ба фаъолияти ҷадидон баҳои воқеӣ дода, барои насли имрӯзи кишвар нақши онҳоро дар бедорӣ, худогоҳӣ ва худшиносии миллати тоҷик, рушди мориғи ҷомеа ҳамчун фарзандони содиқ ба миллат муаррифӣ намоянд.

5. Ҷадидия тавассути барномаи ислоҳоти иҷтимоӣ барои мардуми Бухоро, хусусан, тоҷикон ҷиҳати ворид шудан ба кишварҳои Ғарб даре кушод ва бо ин васила онҳоро бо дастовардҳои илмиву фарҳангии кишварҳои пешрафта шинос кард.

6. Ҳарчанд гурӯҳи олимони ватанию хориҷӣ, шарқшиносон дар тадқиқоти анҷомдодаи худ ҷадидияро ҳамчун ҷараёни марказрави буржуазии маҳаллии Осиёи Марказӣ, ҷараёни зиддихалқӣ эълон дошта, яке аз сабабҳои ба вуқӯъ омадани инқилоби якуми Рус ва ҳамчун ақсулҳаракат бар зидди манфиатҳои халқи хеш муаррифӣ намудаанд, аммо соҳибистиклолии давлатӣ барои муҳаққиқони тоҷик шароит созгор намуд, ки дар асоси омӯзишу таҳлили сарчашмаҳои мавҷуда, хусусан осори таълифкардаи ҷадидон ба фаъолият намояндагони он баҳои воқеӣ диҳанд. Аз ин рӯ, ҷадидия ҷунбиши иртиҷой, миллигарой набуда, балки равияи маънавиятпӯстарӣ, маорифпарварӣ ва начотбахши миллату эҳғари арзишҳои фарҳангӣ аст. Яъне, мубориза барои ислоҳи низоми маориф, барои таъсиси мактабҳои миллий, барои эҳёи арзишҳои фарҳангӣ, албатта, бояд як қисми муборизаи умумии озодихоҳии миллий - як қисми муборизаи зидди ҳукумати подшоҳии Россия, зидди режими мустамликавӣ ва дар маҷмӯъ зидди мутлақияти подшоҳӣ мешуд.

7. Масъалаи меҳварии таълимоти ҷадидияро масъалаи ислоҳи раванди таълим тавассути таъсиси мактабҳои усули нав, тағйир ва тақмили нақшаҳои таълимӣ ва дар заминаи онҳо таҳия ва таълифи китобу дигар воситаҳои таълимӣ дар бар мегирад. Ҳадафи асосӣ ин ҷараён бошад босавод кардани фарзандони миллат, арҷ гузоштан ба арзишҳои фарҳанги миллий, таъсис ва нашри рӯзномаву маҷаллаҳо бо забони тоҷикӣ ва ба воситаи онҳо тарғиб намудани илму фарҳанг, дастовардҳои фарҳангии ҷаҳонӣ, хоса адабиёт ва санъати дигар кишварҳо ба ҳисоб мерафт.

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо

Натиҷаҳои ба дастовардаи муаллифро метавон дар қоркарди курсҳои таълимӣ ва навиштани дастуру китобҳои дарсӣ оид ба таърихи фалсафа, ҷаҳафай иҷтимоии ҷадидия ва маорифпарварӣ, ҳангоми омода кардани лексияҳо ва курсҳои махсус доир ба ҳаракати ҷадидия ва маорифпарварӣ, дар вақти тадриси фанҳои таърихи фалсафа, фалсафай иҷтимоӣ ва таърихи фалсафай тоҷик ва ғайра истифода кард.

Мазмун ва муҳтавои диссертатсия дар чунин мақолаҳои муаллиф инъикос ёфтаанд.

1. Ҷураев, К.Ҷ. Алоқамандӣ ва хусусиятҳои фарқкунандаи ҷадидия аз маорифпарварӣ ва ислохотҳои// Паёми Донишгоҳи давлатии Омӯзгори Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни №5 (72), Душанбе - 2017, - С. 210-213.

2. Ҷураев, К.Ҷ. Садриддин Айни муслехи усули нави таълим дар мадрасаҳои Бухорои амирӣ// Паёми Донишгоҳи Давлатии Омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни №3(75), Душанбе- 2018. - С. 284-287.

3. Ҷураев, К.Ҷ. “Таъсири ғояҳои ҷадидия дар раванди рушди ҳаёти иҷтимоӣ – фарҳангӣ ва ташаккули ҳувияти миллӣ дар Тоҷикистони соҳибистиклол” Паёми донишгоҳи Давлатии Омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни №2(80), Душанбе- 2019. - С. 284-287.

4. Ҷураев, К.Ҷ. Таҳқиқи андешаҳо оид ба омӯзиш ва шиноختи ҷадидия дар илми ҷомеашиносии муосир// Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, №3, Душанбе- 2019, стр. 129-130.

**ТАДЖИКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА ИМ.САДРИДДИНА АЙНИ**

УДК:1+37(091) (575.3)

Направления рукописи

ДЖУРАЕВ КОМРОН ДЖОНДОРОВИЧ

**ДЖАДИДИЗМ СИМВОЛ НОВОГО ЭТАПА
РАЗВИТИЯ ПРОСВЕТИТЕЛЬСТВА В ПЕРВОЙ
ПОЛОВИНЕ XX В.**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание учёной степени
кандидата философских наук по специальности
6D020100 – философии**

Душанбе – 2019

Диссертация выполнена на кафедре философии Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддина Айни

Научные руководители: **Самиев Бобо Джураевич** -доктор философских наук, профессор кафедры философии ТГПУ им. Садриддина Айни;

Султонзода Соки Аслон – кандидат философских наук, доцент, заведующий кафедрой французского языка и методики его преподавания ТГПУ им. Садриддина Айни;

Официальные оппоненты: **Зиёзода Идибек Гози** - доктор философских наук, профессор кафедры онтологии и теории познания ТНУ

Рахматов Убайдулло негматович кандидат философских наук, доцент кафедры философии и политологии Таджикского аграрного университета имени Шириншох Шотемура.

Ведущая организация: Таджикский государственный коммерческий университет

Защита диссертации состоится “10” октября 2019г. 13-00 часов на заседании диссертационного совета 6D.КOA-026 по защите диссертации на соискание учёной степени доктора философии (PhD), доктора по специальности 6D020100 - философия, 6D020600-религиоведение и 6D020400 - культурология при Таджикском национальном университете (734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17)

С диссертацией и авторефератом можно ознакомиться в Центральной библиотеке Таджикского национального университета по адресу 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17, и на официальном ТНУ сайте www.tnu.tj.

Автореферат разослан «_____» _____ 2019г .

Учёный секретарь диссертационного совета,
кандидат философских наук,
доцент

Амирхонов Ш.Т

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. Обращение к науке, приобретение знаний, получение образования каждым гражданином страны - это насущные требования современного общества, одна из главных целей стратегических программ Таджикиского государства. Об этом неоднократно говорил Основоположник мира и национального единства, Лидер нации, Президент Республики Таджикистан уважаемый Эмомали Рахмон в своих ежегодных Посланиях к высшему законодательному органу, а также во время своих встреч с представителями интеллигенции. В том числе, он в своем послании к Маджлиси Оли в марте 2007 года отмечал, что «наука и образование являются важнейшими направлениями государственной политики, дальнейшее развитие Таджикистана зависит от развития национального образования и улучшения учебной базы».¹

Современная эпоха является эпохой великих научно-технических достижений и новых открытий, демонстрирующей торжество человеческого разума. Путь к знанию начинается очень рано, продолжается в школе и вузе, и многое здесь зависит от правильной организации учебного процесса. При этом ещё большее значение имеет богатое духовное наследие народа, использование которого должно быть и эффективным, и рациональным, и максимально доступным. В истории таджикского народа особенно знаменательной была эпоха существования государства Саманидов. Именно в этот период была создана органичная система государственного управления которая во многом повлияла на развитие государственности таджикского народа.

Кординальные изменения в истории таджиков произошли и во второй половине XIX и в начале XX вв. В этот период происходило формирование национальной идентичности, началось возрождение культурных ценностей таджиков. Всё это сопровождалось появлением первых газет и журналов, в которых публиковались статьи о древней культуре таджиков, об их цивилизационных достижениях и открытиях. У истоков таких изменений стояли сторонники философии просветительства, идеи которых о необходимости проведения социальных реформ до сих пор не потеряли своей значимости и актуальности.

Изучение этой темы особенно важно с той точки зрения, что многие проблемы просветительства до настоящего времени вызывают большой научный интерес в силу своей дискуссионности. В частности, это касается таких вопросов, как: трактовка понятий просветительства, реформаторства и джадидизма; конкретизация причин их появления; определение общих и отличительных черт джадидизма и просветительства; выявление роли периодических изданий на таджикском языке в пропаганде идей просветительства и джадидизма были ориентированы на пробуждение национального самосознания таджиков и развитие общества; анализ идей джадидизма, как школы модернизации ислама и системы образования Бухарского эмирата; определение места джадидизма в современной науке обществоведения; сравнение влияния идей джадидизма в процессе развития социокультурной жизни и процесса формирования национальной идентичности в независимом Таджикистане. Уже сам перечень проблем, связанных с философией просветительства, свидетельствует об актуальности темы исследования.

Степень изученности темы. С учётом того, что просветительство и джадидизм имеют социальные, политические, литературные, философские и научные аспекты, их изучали и

---

¹ Послание Президента Республики Таджикистана. Для мажлиси оли Республики Таджикистана (20-го марта 2007 года.)

исследовали учёные и представители различных наук. До второй половины XVIII в. сведения о Средней Азии, особенно Бухарском эмирате - как культурном, политическом и научном центре, можно было получить из различных источников, путевых заметок, материалов путешественников, торговцев, сборников стихотворений и др.

Но с конца XVIII и начала XIX вв., по мере укрепления дружественных и межгосударственных отношений с царской Россией, Бухарский эмират становится предметом исследования видных зарубежных востоковедов и путешественников, в частности Е.К. Мейендорфа,¹ Э.Эверсмана, П.Яковлева, А.Борнса, Н.Ханькова,² А. Вамбери,³ эмира Абдурахманхана⁴ и др. В трудах этих исследователей весьма подробно были описаны процессы влияния народностей, живущих в эмирате, сложения города, культура общения, взаимов занятия населения, административное деление, торговля и экономика страны, роль ислама в социальной жизни народа, системы образования и воспитания в школах и медреса и т.д.

После присоединения Средней Азии к России обратились известные русские историки, социологи, востоковеды, ко всестороннему изучению Бухарского эмирата, были изданы многочисленные научные статьи и книги. Среди них особый интерес представляют произведения В.В. Бартольда,⁵ Н.А.Маева, П.П.Шубинского, Н.Ф. Ситняковского, А.Ю. Якубовского,⁶ В.А.Шишкина,⁷ А.А.Семёнова,⁸ А.Д.Чехова, М.С. Андреева,⁹ и О.А. Сухаревой.¹⁰ и др.

Но, чаще всего приводимые ими сведения касались социально-экономического положения Бухарского эмирата, в том числе состава населения и его стратификации, способов назначения государственных чиновников, их иерархии и т.п.

Особенно, О.А. Сухарева во время классификации населения Бухарского эмирата отмечает, что его население состоит из трёх слов: люди меча, люди карандаша и бедных.¹¹ Такая классификация указывает на то, что исследователь использовал источников, особенно, произведение «Редкостные события» Ахмада Дониша. Так как такая классификация населения Бухарского эмирата приведена именно в этом трактате, и которую позже использован Садриддин Айни.

Огромный вклад в исследование различных аспектов философии просветительства и движения джадидизма внесли таджикские учёные, философы. В этом направлении существуют различные взгляды. Например, академик А.М. Богоутдинов¹² в своих

---

¹Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. Москва, 1975. - С.175.

²Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. - СПб., 1848. - С.279

³Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. - Москва. 1874. - С.267

⁴Амир Абдурахмон. Точ-ут-таворих. - Кобул, 1998. - С.233 (на перс.яз);

⁵Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. - Москва., 1963. - С.9-28

⁶Якубовский А.Ю. Главные вопросы изучения истории городов Средней Азии. - Душанбе, 1951; С.3-6

⁷Шишкин В.А. Архитектурные памятники Бухары. - Ташкент, 1940. - С.39-50

⁸Семёнов А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени. - Душанбе, 1944. - С.46

⁹Чехович О.П., Андреев М.С. Бухары. - Душанбе, 1992. С.-153

¹⁰Сухарева О.А. Бухара. XIX - начало XX в. - Москва., 1958. - С.22

произведениях уделяя внимание на процесс просветительства и джадидизма, отмечает, что, этот течение появилось именно в результате присоединения Средней Азии к России и его великим представителем был Дониш. А.М. Богоутдинов в своих произведениях и статья кроме Дониша даёт интересные сведения и о других таджикских просветителях и джадидах.

Известные таджикские учёные М. Диноршоев¹ и Г.Ашуров в своих исследованиях уделяя внимание просветительству, исследуют социально-философские идеи первого и великого его представителя Ахмада Дониша. По мнению этих учёных в решении проблем традиционной философии, то есть, проблем вечности или сотворенности мира, соотношении тела и духа, возможности познания мира и т.д. не продвинулся дальше, чем свои предшественники и не говорит ничего нового, но в решении социальных проблем продвигает конкретные идеи и заложил фундамент новой течения – философии просветительства.

Как указывали, философские, социально-политические идеи таджикских просветителей и представителей второго их поколения стали темой исследования и другого таджикского философа Г.Ашурова.² В серии своих статей он рассмотрел особенно дискуссионные вопросы просветительства, в том числе о некоторых теоретических и методологических проблемах просветительства и о социальной философии Ахмада Дониша. Особенно его статья “Просветительство как новое мировоззрение”³ имеет огромное научное значение в деле трактовки значения просветительства, его особенностей и отличий от европейского и русского просветительства, показа роли их представителей в развитии и грамотности общества в Бухарском эмирате.

Среди таджикских философов, которые больше исследовали просветительство, можно называть статьи и произведения И.Шарипова⁴. Этот учёный в своих произведениях уделяя внимание на проблемы просветительства и джадидизма, социальных отношений, политических проблем конца XIX и начало XX вв. в Бухарском эмирате, указывает, что отрицать джадидизм как политическое течение или считать его вторым периодом развития просветительства не имеет основание.

---

¹Богоутдинов А.М. Избранные произведения. Душанбе: Дониш, 1980. – С. 361

² Ашуров Г., Диноршоев М. О просветительской социальной философии Ахмада Дониша//Известие АН Тадж. ССР. - № 3, 1978. – С. 48-59

³Ашуров Г. Актуальные проблемы просветительства: о некоторых теоретических и методологических проблемах//Известие АН РТ, 1965, №2. - С. 49-60. (на тадж. яз.)

⁴ Ашуров Г. Просветительство как новое мировоззрение//Юбилей Айни. Том X. – Душанбе, 2003. – с. 10-36.

⁵Шарипов И.Ш.Предпосылки преобразования общественных отношений в Таджикистане на пути некапиталистического развития. – Душанбе, 1973. Т. 1. – 166 с.; Загадочная трагичность судьбы таджиков и таджикской государственности//Известия АН Республики Таджикистан. Серия: Философия и правоведение. - № 1 – 4. – Душанбе, 2005. – С. 172 – 182; Исторические уроки и проблемы развития национальной самосознания таджиков в современном этапе. //Джунбиш, 1988 № 1 (11) январь; Значение изучения общенациональных идей таджикского народа в современном этапе//Джунбиш, 1988 №3 (13) февраль; Эпохальное событие на путях укрепления национального государства//Известия АН РТ. Серия: Философия и правоведение. - № 3 – 4. – Душанбе, 2004; Редкая дата в пути укрепления национального государства.// Джумхурият. 2002 (20548) 15 сентябрь; Регулирование отношений между политической системой и исламом в Таджикиском национальном государстве//Построение доверия между исламистами и секуляристами. Таджикиский эксперимент. - Душанбе., 2004; Перспектива развития и проблемы мусульманского мира//Таджикистан и сегодняшний мир. Вестник Центра стратегического исследования при Президенте Республики Таджикистан. 2007 № 2 (15). (на тадж. яз.)

Другой таджикский философ Ш.Абдуллоев¹ в своей монографии “Промыслительство и свободомыслие (религиозно-философские и реформаторские воззрения Ахмада Дониша)”, на основе ссылки на Г.Ашурова пишет о том, что в отличие от Европы и России это движение в Средней Азии имел антифеодальный и антиколониальный характер. Рассматривая влияние поездок Ахмада Дониша в Россию на его мировоззрение, учёный обращает внимание на координацию его реформаторской программы с программой его восточных единомышленников. Вкратце можно сказать, что Ш.Абдуллоев в названном произведении исследует социально-политическое положение возникновения просветительства, особенности просвещения, свободомыслия и светских идей, гуманизма и общества в воззрениях Ахмада Дониша.

В изучении некоторых важных аспектов просветительства значима работа Р. Комилова.² Этот исследователь в своем произведении “Теория идеального общества в истории персидско-таджикской культуры” изучал предпосылки возникновения и дальнейшего развития просветительских идей в восточных и западных странах.

А. Шарифов³ же исследовал некоторые аспекты просветительства в Иране. Особенно, он анализирует развитие общества с точки зрения иранского просветителя, армянского происхождения Низомуддава Мамлукхана.

К. Бекзода⁴ также вложил свою лепту в изучении некоторых вопросов просветительства в Средней Азии. Исследования вышеуказанного учёного о просветительских взглядах Джамолиддина Афгани и Мухаммада Икбала имеют огромное научное значение.

Вклад другого таджикского исследователя З.И. Фозил⁵ особо значимо в освещении некоторых аспектов просветительства в Индии. Этот исследователь в своем произведении “Мухаммад Икбал и суфизм” показывает отношение М.Икбала к суфизму и с другой стороны к своему времени и просвещение народу. Согласно ему в развитии просветительства в Индии внесли свой вклад Саид Ахмадхон, Назир Ахмад, Алтофхусайн Холи, а далее борцы за свободу Б.Д. Тилак, М.К. Ганди, Робиндранат Такур, Мухаммад Икбал и др.

В монографии и опубликованных статей Б.Самиева⁶ в основном приведена информация о предпосылках возникновения просветительства, о взглядах Ахмада Дониша на систему управления государством, путях возрождения общества и регулировании социально-экономической и культурной сфер страны, о влиянии идей Ахмада Дониша на формирование воззрений представителей второго поколения

---

¹ Абдуллоев Ш. Просветительство и свободомыслие (религиозно-философские и реформаторские воззрения Ахмада Дониша). - Душанбе, 1994. С.56. (на тадж.яз.)

² Комилов Р. Теория идеального общества в истории персидско-таджикской культуры. - Душанбе, 1997. С. 23.(на тадж. яз.)

³ Шарифов А. Развитие общества с точки зрения Низомуддава Мамлукхана // Изучения из истории таджикско-персидской философии (16 век – начало 20 века). Душанбе: Матбуот, 2002. – С. 534-547. (на тадж. яз.)

⁴ Бекзода К. Идеи свободомыслия Джамолиддина Афгани // Изучения из истории таджикско-персидской философии (16 век – начало 20 века). Душанбе: Матбуот, 2002. – с. 548-571; Политические, социальные и этические взгляды Мухаммад Икбала // Изучения из истории таджикско-персидской философии (16 век – начало 20 века). Душанбе: Матбуот, 2002. – С. 572-518 (на тадж. яз.)

⁵ Фозил З.И. Мухаммад Икбал и суфизм. - Душанбе, 2004. –С. 11. (на тадж. яз.)

⁶ Самиев Б.Дж. Идеи социальной реформы Ахмади Дониша.-Душанбе,Ирфон,2007.С. 170.(на тадж.яз.); Его же: “Анализ социально-философских воззрений таджикских просветителей о структуре социальных отношений во второй половине XIX и начале XX вв.”.- Душанбе, 2011.С.154

просветителей-джадидов и многие другие. Но, исследователь не изучал проблемы связанные с определением соответствия и отличий во взглядах просветителей и джадидов, роли джадидизма в модернизации исламского образования, роли изданных на таджикском языке газет в развитии национальной самосознания и идентичности.

Другой исследователь, который широко изучал вопросы истории просветительства в Ближнем и Среднем Востоке и Индии, является Б.С. Амондуллоев.¹ В этом новоизданном исследовании изучены и исследованы просветительские движения почти всех мусульманских стран. Изучены просветительские идеи таких просветителей как Саидджамал Афгани, Махмуди Тарзи, ал-Кавакиби, Касим Амин, Мухаммад Абдо, Саид Ахмадхан, Мухаммад Икбал, Хафиз Ахмад Шафик, Хамза Хакимзода Ниязи, Ахмади Дониш, Шамсиддин Шахин, Накибхан Туграл, Тошхуджа Асири, Абдурауф Фитрат, Садри Зиё, Садриддин Айни и другие. Один из достижений автора данного произведения в том, что он отличает просветителей от джадидов.

Кроме таджикских философов движение просветительства также изучали исследователи соседних стран. В том числе узбекский учёный И. Муминов² в своём произведении “Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане” рассматривая просветительство в Средней Азии, особенно в Бухарском эмирате, особое внимание уделяет А.Донишу.

О сущности джадидизма среди отечественных и зарубежных исследователей нет единого мнения. Так, А.Богоутдинов,³ И.Брагинский, Р.Ходизода, Х.Хасанов, М.Комилов, Г.Ваховов³ и другие ученые считали, что просветительство отличается от джадидизма своими социальными, философскими и культурно-политическими концепциями. С точки зрения этих исследователей джадидизм был реакционным, шовинистическим, антинародным течением, противоречащим идеологии советской эпохи, а просветительство, наоборот, движением высокоморальным и прогрессивным.

Так как просветительство имел литературный аспект, оно изучался со стороны многих литературоведов и литературных критиков. Один из первых исследователей джадидизма является С.Айни⁴ в “Примеры из таджикской литературы” и других исторических и литературных произведениях подробно пишет о просветительстве, джадидизме и их представителях.

Среди литературоведов и историков нет единого мнения о просветителях, в том числе по мнению Х.Мирзозода, Э.Бертельса, Я.Г.Абдулина,³ Г.Худоерова⁵ между

---

¹ Амондуллоев Б.С. Философия Просвещения Ближнего и Среднего Востока и Индии (вторая половина 19 и начало 20 вв.). Душанбе, 2019. С. 114 (на тадж. яз.)

² Муминов И. Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане (конца 19 и начала 20 вв.). – Ташкент, 1957. С.-214.

³ Ходизода Р. Источники для изучения таджикской литературы во второй половине XIXв. - Сталинабад, 1956. (на тадж. яз.); Его же: Ахмади Дониш. Биография и научно-литературное наследие. - Душанбе, 1976 (на тадж. яз.); Его же: Джадид или просветитель? //Адабиёт ва санъат. - 5 июля 1990г.

³Баховаддинов А. Очерки по истории таджикской философии. – Душанбе, 1961.С 264.308 (на тадж. яз.); Его же: Из истории социально-политических воззрений таджикского народа. 1951 (на тадж. яз.);

Комилов М. Изменение социальной среды в формировании новой личности. - Душанбе, 1971.С.227. (на тадж. яз.);

⁴ Айни. Примеры таджикской литературы. Душанбе:Адиб 1926. С.414

⁵ Мирзозода Х. Цветные мысли. - Душанбе, 1982 (на тадж. яз.); Его же: Подарки бухарцев//Маориф ва маданият, 13.02.1973; Его же: Материалы из истории таджикской литературы. - Душанбе, 1962. - С.112-135 (на тадж. яз.); Бертельс Э. Рукописи произведений Ахмада Каллэ. - 1936, Т.3. - С.9-28.

просветительством и джадидизмом ни в их программах, ни в путях достижения целей социально-культурной реформы особых отличий не было. Джадидизм они рассматривали как идеологическое продолжение, просветительства. Например, из восточный востоковед Э.Бертельс изучая произведения таджикских просветителей, пишет, что Ахмади Дониш является “отцом джадидской литературы” в Средней Азии.

Статья “Джадидизм и перспектива истории”, которая печаталась в редакции журнала “Садои шарк” (“Голос Востока”) отражает идеи и взгляды нескольких видных таджикских учёных, философов и литературоведов М.Шакури, М.Диноршоева, Р.Ходивода, И.Шарипова, Г.Ашурова, Абдуманнонова. Они говорили, что под идеологическим натиском советской эпохи таджикские учёные не имели возможности дать реальную научную оценку этой странице исторической эпохи. Оценивая деятельность джадидов с разных позиций, они представляли это движение как реакционное, а их последователей называли противниками советской идеологии.

Значительный вклад в изучение произведений представителей джадидизма внес таджикский литературовед С.Табаров.¹ Этот видный учёный написал очень интересные труды об идеях и воззрениях активных представителей движения джадидизма - «Чёрные пятна истории Таджикистана», “Новые сведения о Мирзо Сиродже», “Несколько листьев от родословия Мунзима”, «Показания индийского путешественника» Фитрата, «Мунзим - глава общества молодых» и др.

Таджикский литературовед М.Раджаби² попытался проанализировать проблему познания джадидизма и по результатам своего исследования издал монографию под названием “Ислам, джадидизм и революция”. В ней основное внимание уделено выявлению предпосылок возникновения движения джадидизма, отличий социальной программы просветителей от джадидов, роли ислама в формировании просветительских воззрений и т.д.

Велика также заслуга таджикских историков в деле изучения темных сторон эпохи просветительства. Например, З.Раджабов³ в рамках советской идеологии поднял проблему необходимости глубокого и всестороннего исследования и пропаганды произведений таджикских просветителей, в том числе Ахмада Дониша. Его перу принадлежат такие известные научно-исследовательские произведения, как “Великий таджикский просветитель Ахмад Дониш”, “Из истории социально-политической мысли таджикского народа во второй половине XIX в.”, “О «Политическом трактате» Ахмада Дониша,” “Поэт-просветитель таджикского народа - Асири”. В этих исследованиях проблемы просветительства рассматривались в основном с

---

3 Абдулин Я.Г. Джадидизм, её социальная природа и эволюция. Казан, 1979. Худоев Г. Из истории национальных движений в дореволюционной культуре татаро-башкирских народов. Уфа, 1950.-С.29-30.

¹ Табаров С. «Чёрные пятна истории таджикстана». - Душанбе, -1991.С.152 (на тадж. яз.); Его же: «Новые сведения о Мирзо Сиродже» //Газ. “Омузгор”, 14 августа 1990г., №3. (на тадж. яз.); Его же: Несколько страниц из гениологии Мунзима //Садои шарк, 1990, №3. - С.129-139 (на тадж. яз.); Его же: «Высказывания индийского путешественника» Фитрата: Его же: Исследовательское эссе. - Душанбе, 1999. - С. 63 (на тадж. яз.); Его же: «Мунзим - глава общества молодых». - Душанбе: Деваштич, 2004. С.- С.167 (на тадж. яз.) и т.п.

² Раджаби М. Ислам, джадидизм и революция. – Душанбе, 1997. С.23-24 (на тадж. яз.).

³ Раджабов З. Великий таджикский просветитель Ахмади Дониш. - Сталинабад, 1961.-С.65 (на тадж. яз.); Его же: Из истории социально-политических воззрений таджикского народа во второй половине XIXв. - Сталинабад, 1957-С.459. Его же: О «Политическом трактате» Ахмади Дониш. - Душанбе, 1976-С.126. Поет-просветитель таджикского народа - Асири. - Душанбе, 1974.-С. 65. (на тадж. яз.).

марксистской точки зрения и соответственно требованиям идеологии своего времени. При этом вопросы координации и близости программ социальных реформ просветителей и джадидов, как второго поколения просветителей, значения периодических изданий в развитии этических идей джадидов, проблемы реформирования процесса воспитания и образования, соответственно передовым идеям джадидизма, З.Раджабов в своих работах обошел вниманием. Рассматривается влияние идей А.Дониша на формирование просветительских идей Шахина, Возеха, Хайрата и др.

Серию статей о движении джадидизма, об их отношении к реформированию школы и образования, издании книг и учебных пособий, развитию печати, регулированию национальных и религиозных традиций и обрядов, о развитии самосознания и формировании чувства патриотизма, распространении культуры и духовного возрождения опубликовал историк Н.Гафаров¹.

Таким образом, анализ опубликованных работ, посвященных просветительству и джадидизму, позволяет говорить о том, что многие аспекты этой темы вне сферы внимания исследователей. Особенно это касается таких проблем, как сходство и различие между джадидизмом и просветительством, роль периодических изданий на таджикском языке в пропаганде взглядов просветителей, программа джадидизма как школа модернизации ислама, уточнение влияния взглядов просветителей в процессе развития общества и формирования национальной идентичности в независимом Таджикистане и др. Автор поставил своей целью глубоко проанализировать указанные вопросы и заполнить имеющиеся пробелы.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Связ работы с научными программами (проектами), темами. Диссертационная работа выполнена в соответствии с планами научно-исследовательских работ кафедры философии ТГПУ на 2015-2020 гг, направленные на изучение актуальных философских и социально – культурных проблем в современном Таджикистане, которые также могут быть использованы в различных научных сферах.

Цели и задачи исследования. Целью исследования является анализ предпосылок возникновения, формирования просветительских и реформаторских воззрений в Средней Азии и их развитие в учениях представителей движения джадидизма.

В рамках обозначенной цели необходимо было решить следующие задачи:

- на основе комментариев и трактовок понятий “просветительство”, “реформация” и “джадидизм” определить цели этих движений и сущность их социальных программ;
- изучить и классифицировать материалы о роли периодических изданий в познании и пропаганде идей просветительства и джадидизма;
- выявить место ислама в учении джадидизма как школы модернизации образования в Бухарском эмирате в начале XX в.
- рассмотреть, как трактовалось отличие взглядов об образовании просветителей и джадидов в современном обществоведении;
- показать влияние идей джадидизма в процессе развития социо-культурной жизни и формирования национальной идентичности в независимом Таджикистане.

Объект исследования - джадидизм как символ нового этапа развития просветительства и реформаторства в первой половине XX в.

---

¹ Гафаров Н. Джадидизм и его познание//Сборник статей и научных докладов. – Душанбе: Ирфон, 2013. –С.160.(на тадж. яз.).

Предмет исследования - процесс формирования просветительских и реформаторских воззрений в Средней Азии и их отражение в учениях предшественников движения джадидизма.

Методологические основы и теоретическая база исследования. Теоретико-методологическую основу исследования составили произведения просветителей и джадидов, а также посвященные им научно-исследовательские работы отечественных и зарубежных ученых.

При написании диссертации были использованы междисциплинарный подход, комплексные методы исследования поставленных проблем, а также такие методы, как наблюдение, аналогия, тестирование, анализ и синтез, обработка материала, герменевтический, аксиологический, исторический методы, объективность, логичность и др.

Источники исследования. Основными источниками научного исследования стали сочинения просветителей и их представителей - джадидов, т.е. второго поколения просветителей во второй половине XIX - начале XX вв., а именно: "Насихат-ул-мулук" ("Назидания царям") - Мухаммада Газали, "Захират-ул-мулук" ("Приказы правителей") Мир Сайида Али Хамадони, "Наводир-ул-вакоъ" ("Редчайшие происшествия»), «Рисола дар назми тамаддун ва таъовун» ("Трактат о порядке цивилизации и взаимопомощи"), "Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития" («Краткая история мангитской эмиров Бухарь»), «Меъёр-ут-тадайюн» ("Мерила религиозности") Ахмада Дониша, «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик» ("Происшествия на путях и фарсах государства") Возеха, «Бадоеъ-ус-саноеъ» ("Чудеса искусств") Шамсиддин Шохина, «Зерцало назидания», «Собрание духов» Саида Ахмада Сиддики, «Подарок жителям Бухарь» Мирзо Сироджа Хакима, «История бухарской революции», «История интеллектуальной революции в Бухаре» и «Воспоминания» Садриддина Айни, «Руководитель спасения», «Эпоха правления эмира Алимхона» Абдурауфа Фитрата и др.

Научная новизна диссертационного исследования состоит в том, что в нём сделана попытка на основе анализа существующих материалов выявить идейную близость воззрений просветителей и джадидов. В соответствии с изменением идеологии, конкретизированы и отличия их социальных программ.

Новизна научной работы отражена в следующих результатах:

- на основе комментариев и объяснения значения понятий "просветительство", "реформация" и "джадидизм", объективно проанализированы и оценены взгляды и социальные программы просветителей и джадидов;
- конкретизирована роль периодических изданий в развитии системы образования в Бухарском эмирате, возрождении национального самосознания таджикского народа;
- определено место исламской культуры в формировании идей джадидизма о модернизации системы образования в Бухарском эмирате в начале XX в.;
- обосновано различие взглядов отечественных и зарубежных исследователей в подходах к изучению джадидизма в современной общественно-научной науке;
- конкретизировано влияние идей джадидизма в процессе развития социально-культурной жизни и формирования национальной идентичности в независимом Таджикистане.

Основные положения, вносимые на защиту:

1. В смысловом значении понятия "просветительство" и "джадидизм" разнятся. На таджикском языке "просветительство" ("маорифпарварӣ") понимается "как

“образование, познание, знание, взгляды, ознакомление” а джадидизм как “нововведение, новый взгляд”. Поэтому джадидов можно считать вторым поколением просветителей, которые видели спасение нации в устранении существующих в обществе проблем, в пропаганде науки и знания, в реформировании методов обучения и образовательных программ школ и медресе в Бухарском эмирате.

2. Одним из основных средств пропаганды и распространения просветительских и реформаторских идей джадидов после 80 - х годов XIX и в начале XX вв. считались газеты и журналы, которые ознакомили таджикскую интеллигенцию с научно-культурными и техническими достижениями развитых стран. В то же время эти информационные источники сыграли основную роль в презентации школ типа *сагити*, в привлечении соотечественников в эту школу для обучения, тем более, что процесса обучения и воспитания в них отличался от методов школ старого образца. Публикуемые в журналах и газетах статьи способствовали пробуждению, самосознания таджиков, возрождению их национальной идентичности и т.д.

3. Просветители и джадиды в своих учениях не отрицали законы исламского шариата, наоборот, именно на основе столпов и наставлений ислама, они формулировали свою программу по распространению в обществе морали и социальной реформы. При этом они хотели устранить всяческие суеверия из голов реакционного духовенства, мулл и народа, что отвечало требованиям времени и необходимости модернизации исламского образования.

4. Джадиды представляют собой второе поколение просветителей. Поэтому до 1910г. составленная ими программа о реформировании системы образования в Бухарском эмирате, ликвидации безграмотности и повышении самосознания народа имела познавательный аспект. Но школы нового типа не были поддержаны реакционным духовенством, придворными служащими и зарубежными агентами. Закрывшие эти школы привело к тому, что их программа социальных реформ приобретала политический характер, она была направлена на полное изменение управленческой системы эмирата и, как результат приобрела революционный характер.

5. Согласно господствующей идеологии советского государства, джадидизм считался реакционным, шовинистическим, буржуазным движением. Джадидов ученые периода СССР представляли как противников распространения советской идеологии. Они не давали их деятельности реальной оценки. С приобретением Таджикистаном государственной независимости у появилась возможность с новых позиций рассмотреть деятельность джадидов, их воззрения, показать истинную их роль в пробуждении самосознания таджикской нации, в развитии системы образования.

Таким образом, джадиды были искренними пропагандистами передовых идей, целью которых было укрепление национальной идентичности.

Личный вклад соискателя ученой степени. Личный вклад соискателя состоит в определении цели и задач исследования, верификации источников информации, определении объекта и предмета исследования, постановке основных вопросов исследования, обработке и интерпретация полученных данных теоретические и методические положения, рекомендации и выводы, содержащиеся в диссертации, являются результатом самостоятельного исследования соискателя. В частности, анализ проблем о множестве аспектов просветительства, транснациональной культуры, о толерантности, плюрализме и разнообразности в движении джадидизма, в контексте которых предложена самостоятельная работа, обоснованные выводы о перспективе развитии традиций просветительства в период независимости.

Научно-теоретическое значение диссертационной работы состоит в том, что в ней просветительские, реформаторские идеи просветителей, воззрения джадидов анализируются в тесной связи с исторической ситуацией. При этом реформы джадидов, касающиеся государственного управления, сферы образования, соотносятся с проблемами необходимости пробуждения национального самосознания с современными изменениями в таджикском обществе.

Практическое значение исследования. Материалы работы и выводы по ней можно использовать в дальнейших исторических, обществоведческих, этических и культурологических исследованиях, в подготовке методических, научно-методических рекомендаций, и кратких курсов лекций, посвященных духовным поискам просветительства, их социальным реформам.

Результаты диссертации могут быть использованы при чтении спецкурсов по истории философии, относящиеся к проблемам просветительства и джадидизма.

Апробация исследования. Ключевые положения и выводы диссертационного исследования изложены в 4-х научных статьях автора, опубликованных в журналах, реферируемых ВАК при Президенте Р.Т., а также в его выступлениях на республиканских и международных конференциях.

Структура и объём диссертации. Диссертация состоит из введения, двух глав, включающих 6 параграфов, заключения и списка использованной литературы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во введении обоснована актуальность исследования, рассмотрена степень изученности темы, определены объект и предмет, основные цели и задачи, приведены научно-методологические основы исследования, изложена новизна работы, приведены положения, выносимые на защиту, описана научно-практическая значимость диссертации, указана апробация исследования.

В первой главе диссертации – “Просветительство и джадидизм: соответствие и различие идей о реформе системы образования в Бухарском эмирате”, состоящей из трёх параграфов, изучены различные определения понятий “просветительство”, “джадидизм”, выявлены основные предпосылки их возникновения, доказано, что джадидизм представляет собой второй этап развития просветительства, рассмотрены другие важнейшие проблемы, связанные с реформаторскими идеями просветителей и джадидов.

В первом параграфе – “Просветительство и джадидизм: трактовка значений, целей и предпосылок их появления” - отмечается, что проблемы свободы и спасения в социальной мысли таджикских мыслителей, на всех исторических этапах всегда занимали приоритетное положение. Такое же место они занимали в идейных воззрениях просветителей и джадидов.

Со второй половины XIX в. в произведениях Ахмада Дониш и его соратников национальное спасение рассматривалось как повеление истории. Спасение нации просветители видели в «открытии мысли», в обращении достижениям науки и культуры. И начинать они предлагали с воспитания детей, с их образования с целью освоения ими современных наук.

Например. Садриддин Айни считал науку и литературу «редкими драгоценностями», а школу «причиной спасения» нации. В своей просветительно-реформаторской деятельности он руководствовался идеями своего учителя Ахмада Дониша и современников.

На основе изучения достоверных источников, исторических трактатов и произведений отечественных и зарубежных исследователей, автор попытался выявить основные факторы возникновения просветительства и реформаторства как философско-культурологических и социально-политических течений в Европе, России и Центральной Азии, обосновать их отличительные черты в зависимости от предпосылок возникновения и социально-политической обстановки.

Отмечается, что просветительство в Центральной Азии, как новое течение и мировоззрение, считается в науке одним из важнейших феноменов духовной жизни. Начиная с первых дней возникновения, оно содержало в себе ярко выраженный моральный, антифеодальный и антиколониальный настрой. С этой точки зрения, просветительские и реформаторские идея и программа таджикских просветителей полностью отличаются от идей просветителей России и западных стран. Возникновение и развитие просветительства в Центральной Азии имели социально-политические, моральные и религиозные корни. Немалое значение имело и наследие таджикских мыслителей прошлого. Социально-политическое и экономико-культурное положение Бухарского эмирата определялось доминированием феодальных отношений во всех сферах жизни. Несправедливость и резкое социальное расслоение достигли в эмирате весьма высокого уровня. В этот период начались поездки таджикских просветителей в развитые страны, особенно в Россию. Их впечатления от культурных, научных и технических достижений развитых стран, знакомство с отечественными и зарубежными газетами и журналами, произведениями их единомышленников из других мусульманских стран, в том числе Афганистана и Ирана, способствовали появлению и развитию просветительских идей в регионе Средней Азии.

Основоположником просветительства в Центральной Азии является таджикский философ Ахмад Дониш. Его последователи и соратники Шамсиддин Шохин, Возех, Хайрат, Аджи, Садриддин Айни, Музим активно поддерживали и развивали идеи своего учителя, всячески старались увеличить число приверженцев школы и распространять ее конструктивные идеи. Сравнительный анализ идей Ахмад Дониша и его единомышленников показывает, что во главу угла они ставили образованность народа, а она во многом зависела от реформы управленческой системы эмирата, повышения социального и культурного уровня страны, освобождения сознания духовенства, мулл и учителей медресы от религиозного фанатизма, от реформирования систем образования в старых школах.

Таким образом, наравне с пропагандой новых и прогрессивных идей просветители предлагали кординально реформировать социально-политическую и культурную жизнь общества во всех сферах его деятельности. Они были истинными наборниками движения за реформы синоним арабского слово и французский слова реформ и латинский слова "Реформа"- означает восстановления, строить заново, изменение, восстановление той или иной стороны социальной жизни, институтов, учреждений и др. Разрушение базиса, основы социальной структуры здесь никак не подразумевается. В науке практической политики и теории политики понятие "реформа" определяется как прогрессивное, восстанавливающее движение, как добрый шаг к будущему.

Развитие и распространение джадидизма можно воспринимать как выражение социально-политических преобразований, которые произошли в социальном пространстве Бухарского эмирата. Джадиды, хорошо понимая социально-политическую отсталость своей страны, моральную разложенность народа, тоже стремились улучшить положение народа путём пропаганды знания, реформы старых методов преподавания в школах и медресе, открытия школ нового типа,

распространения новой литературы, издания газет и журналов. Чтобы Бухарский эмират развивался в русле современных для его времени достижений науки и техники, необходимо было поднять уровень образованности населения, соблюдать его права и свободы, а самое главное - социальную справедливость.

Джадидские идеи реально были прогрессивными, поэтому их в основном поддерживали прогрессивно настроенные придворные служащие, образованные люди, чистосердечно верующие, духовенство и интеллигенция страны. Для осуществления важной исторической задачи джадиды ставили перед собой конкретные прогрессивные цели - открытие школ нового типа, издательств, выпуск и издание газет и журналов, развитие театрального искусства и т.д., которые должны были положительно повлиять на формирование нового самосознания, возрождение и национальной идентичности таджиков.

Второй параграф называется “Взаимосвязь и отличительные черты движения просветительство, реформаторство и джадидизма”. В нём, на основе глубокого анализа произведений Ахмада Дониш, показан его вклад в возникновение и развитие просветительства в Центральной Азии, говорится о влиянии идей просветителя на формирование воззрений современников и джадидов - второго поколения таджикских просветителей.

Просветительство Ахмада Дониша по сути своей было светским, в его рамках предполагалось решить проблемы, связанные с процессами образования и воспитания, пробуждения самосознания, человеческого совершенствования, получения профессии и т.д. При этом он опирался на философские традиции классиков. Изучение его произведений показывает, что в начале своей творческой деятельности просветитель, излагая методы и способы государственного управления, принципы социальной справедливости, говоря о необходимости овладения знаниями населением, по многим другим вопросам он постоянно обращался к наследию философов прошедших времен. В итоге у Ахмада Дониша сформировалось свое мировосприятие, и он стал основоположником нового течения - просветительства. На смену идеям о бесконечном терпении и фатализме, возложении всех надежд на бога пришли идеи о необходимости улучшения экономического, политического и культурного положения Бухарского эмирата. Но во второй половине XIX в. добиться таких изменений в эмирате было невозможно, потому что все ключевые должности в нем занимало реакционное духовенство. Путь спасения просветители видели в исламе времен Мухаммада, но при условии его реформирования с учетом социально-политической ситуации. Ахмад Дониш стал первым реформатором в среднеазиатском регионе.

Но таджикские просветители начали свою деятельность, конечно, не с критики религии, а с критики социально-политической и культурно-экономической ситуации в эмирате. К развенчанию фанатических и суевных воззрений духовенства они обратились позже. В произведениях Ахмада Дониша, Фитрата, Аджи, Мирзо Азима Соми и других просветителей такое развитие мысли прослеживается очень отчетливо, особенно в произведениях Ахмада Дониша «Трактат, или краткая история мангитских эмиров Бухары» и «Истории мангитских эмиров» Мирзо Азима Соми. В этих трактатах открыто осуждается социально-политическая ситуация в Бухарском эмирате, методы управления государством мангитскими эмирами, которые считали себя «Посланниками Бога на земле».

Классификация социально-политических и религиозных ценностей учения второго поколения таджикских просветителей показала, что их идеи и воззрения имели культурно-просветительский и этический характер. Они создавали свои социально-

культурные программы под влиянием идей Ахмада Дониша, и действовали они в рамках этих программ. Тем не менее, по мнению автора, деятельность джадидов была шагом вперед. Если просветители критиковали недостатки своей эпохи в своих произведениях, беседах, стихах, трактатах, то джадиды проявили себя в практических делах, в том числе в создании школ нового типа, издании газет и журналов, в проведении реформы, изменении методов обучения и программ в медресе. С этой точки зрения, было бы неправильно считать их панисламистами и рассуждать о них негативно, потому что активисты этого социально-культурного движения в основном были образованными людьми, представителями науки, искусства, литературы, муллы, мударрисы, учениками медресе. Джадиды, придерживаясь норм шариата, пытались добиться реформирования страны и вывести население эмирата из бедности и нищеты. В культурно-просветительских устремлениях джадидов основное внимание уделялось проблеме создания школ нового типа.

Таким образом, если движение просветительства выступало как политико-культурная идеология, направленная против феодальных отношений, и в центр своего учения ставило пропаганду науки и образования, то движение джадидизм ставило вопрос более категорично изменить социальную жизнь, государственные институты, учреждения и др. В целом же и просветительство, и джадидизм схожи по своим целям. Оба движения появились и развивались в переходный период, т.е. в период перехода от феодализма к капитализму. Они поддерживали капиталистические отношения и способы капиталистического производства. Основной же целью этих двух движений была борьба против колонизаторов, освобождение населения страны от их гнёта и угроз, а также от всевластья местных феодалов. При этом они агитировали за сохранение традиционных ценностей.

Политические идеалы и источники возникновения просветительства и джадизма были схожи, и в принципе первое породило второе. Но, несмотря на созвучие идей и близость воззрений представителей этих движений, между ними все же прослеживается и некоторое различие:

1) приверженцы движения джадизма верили в возрождающую силу религии, а просветители - в созидательную силу разума, науки и знания. Но это вовсе не означает, что движение реформистов отрицало политические идеи просветительства. Они тоже хорошо понимали значение науки, образования и разума в деле перестройки страны, в пробуждении самосознания и обучении населения. При этом наука, знание и разум не должны были подчиняться религии в процессе развития общества;

2) просветители не отрицали взаимосвязи между наукой, знанием и религией, они не выдвинули здесь никакого противоречия. Гораздо больше внимания они уделяли вопросам необходимости проведения реформ в политическом аппарате государственного управления, поиску путей внедрения новых методов развития экономической и культурной сфер страны, изменению отношения чиновников и государственных служащих к различным слоям общества, обучению населения, созданию типографий и т.д. В свою очередь реформаторы выдвигали на первый план проблемы изменения религиозного сознания, освобождения муллы и преподавателей медресе, всего населения от фанатизма и суеверия.

До 1910 г. джадиды, как новое поколение просветителей, особый интерес проявляли к проблемам науки и образования, культуры, они стремились изменить систему образования и воспитания, повлиять на самосознание будущего поколения, создать школы нового типа, выпускать газеты и журналы, призывали соотечественников к учебе в зарубежных странах. Их программа имела, по сути духовно-этический характер.

Но, начиная с 1910 г., по причине закрытия школ нового типа, основанных Садриддином Айни и Мунзимом, из-за отсутствия поддержки их просветительских взглядов со стороны придворных чиновников и реакционных мулл, преследований и необоснованных обвинений, многих других обстоятельств это движение приобрело политический характер. Джадиды требовали изменения управленческой системы эмирата, реформирования системы образования и воспитания. По их мнению, ученики должны были обучаться в школах нового типа, а учебные программы должны были отвечать требованиям развитых стран мира. Джадиды указывали на необходимость урегулирования расточительства во время проведения мероприятий и обрядов, соблюдения принципов справедливости в социальных отношениях.

Таким образом, джадидизм, являясь общественно-политическим, литературно-культурным движением, сыграл достойную роль в пробуждении национального самосознания и формировании чувства патриотизма и самосознания таджиков в начале XXв. Представители этого прогрессивного движения всеми силами старались укреплять и развивать культуру, улучшать жизнь общества, развивать страну, науку, упорядочить процесс образования и воспитания, способствовать духовному совершенствованию народов Средней Азии, в том числе и таджиков.

В третьем параграфе - "Роль периодических изданий в выявлении и пропаганде идей джадидизма" - автор пишет о том, что во второй половине XIX - начале XX вв. в странах Центральной Азии благодаря учреждению джадидами различных организаций и объединений, свободолюбивые и стремящие к реформам люди могли пропагандировать свои прогрессивные идеи. Ещё большую и важную роль в этих процессах сыграли газеты и журналы. Они стали важными средствами распространения информации о научно-культурных достижениях, системе государственности, уровне жизни, процессе образования и воспитания в передовых странах.

Газеты и журналы в основном издавались в типографиях и издательствах, где делопроизводство было на таджикском. Затем они доставлялись в библиотеки. Особенно известны были в тот период такие компании и издательства, как «Ширкати Бухорои шариф», «Баракат», «Умед», «Тараққипарвар», «Матбааи Исохоя», «Нашриёти Бехбудия», «Нашриёти Шакури», некоторыми из них руководили такие активные представители движения джадидизма, как: Саидрасул Азизи, Махмудходжа Бехбуди, Абдукодир Шакури, Мунаввар Кори, Абдулло Авлони, Абдулвохид Мунзим, Садриддин Айни, Хамди, Мехри, Ходжа Муин Шукурулло, Исматулло Рахматуллозода, Саидахмад Васи и др. В их компетенции входила не только печать материалов, но и обеспечение школ нового типа учебниками и учебно-методическими материалами. Так, в это время были изданы следующие учебники и учебно-дидактические пособия Саидахмад Васи «Баёни хуруф» ("Изложение букв") и «Муқаддимаи сарфу нахви араби хам намунаи сарфу нахви форси» ("Введение в арабскую грамматику, а также примеры персидской грамматики"); Махмудходжаи Бехбуди «Алифбой мактаби исломи» ("Букварь исламской школы"), «Асбоби савод» ("Орудие знания"), «Мунтахаби чуғрофиёи умумӣ» ("Сборник общей географии"), «Китоб барои атфол» ("Книга для детей"), «Амалиёти исломия» ("Исламские действия"), «Мухтасари таърихи ислом» ("Кратко об исламской истории"); Абдукодир Шакури и Ходжа Муин «Роҳнамои савод» ("Путеводитель знания"); Исматулло Рахматуллозода «Роҳбари мактаб ё худ алифбойи тоза ба тарзи усули савтия» ("Руководитель школы или новый букварь методом озвучивания"), «Илми хисоб» ("Наука арифметики"), «Қоидаҳои форси» ("Правила персидского"), «Таълими

ҷуғрофиё» («Обучение географии»), «Таърихи ислом» («История ислама») и «Роҳбари мактаб» («Руководитель школы») и Садрриддин Айни «Таъзиб-ус-сибён» («Воспитание юношества»), «Заруриёти диния» и «Тартил-ул-Қуръон» и др.

Таким образом, написание и издание учебников, учебно-методических пособий и их использование в процессе обучения в школах нового типа, а также публикация статей в газетах и журналах сыграли основную роль в модернизации образования и исламского мировоззрения.

По мнению исследователей, печатая в газетах, журналах и других изданиях материалы о новейших научно-культурных достижениях, прогрессе человеческого общества, о том почему Бухарский эмират превратился в отсталую страну, джадиды способствовали тому, чтобы люди стремились к грамотности, самоосознанности, в них у народа пробуждались высокие национальные и патриотические чувства.

В работе отмечается, что в этот же период через национальные организации «Шурои ислом» и «Хаб-ул-Матин», журнал «Ал-урвет-ул-Вуска» и газеты «Сирадж-ул-ахбор» свои идеи о свободе и национализме среди населения мусульманских стран, распространяли панисламисты. Газеты «Турк Юрду», «Иттифок», «Тарджумон», «Вақт», «Иршад», «Иффаг» и др. служили средствами пропаганды идей пантюркизма среди мусульман Средней Азии. Поездки представителей этого движения в страну и их пропагандистская деятельность ещё более способствовали укоренению идей пантюркизма в Бухарском эмирате.

Например, до Бухарской революции в эмират несколько раз приезжали такие приверженцы пантюркизма, как Исмаил Гаспринский, Ахундзаде, Мансуров. В Бухаре они встречались со своими единомышленниками, в том числе с Низомом Сабитовым под предлогом расширения деятельности школ джадидского типа для татарских детей. Обсуждали они свои планы и с некоторыми прогрессивными представителями бухарской интеллигенции - Мирзо Мухиддином Мансуровым, Мирхоном Порсоевым. Таким образом, материалы в газетах и журналах влияли на процесс пантюркизации некоторых таджикских просветителей. Особую роль здесь сыграли и пантюркистская организация «Иттихад ва тараққи» («Союз и развитие»).

Вместе с тем инициативы панисламистов и пантюркистов, несмотря на тяжесть исторического периода, сильная духом таджикская интеллектуальная элита, в том числе и многие отвергли джадиды. Учреждая газеты и журналы на таджикском языке бухарские джадиды призывали население к осмыслению исторической правды. Утверждением этой мысли служат созданная по инициативе бухарских просветителей первая газета на таджикском языке под названием «Бухорои шариф», которая вышла в свет 11 марта 1912 г.

Новый этап в истории развития движения таджикских просветителей второго поколения, который Садрриддин Айни связывал с рождением новой таджикской литературы, связан с такими именами, как Махмудходжа Бехбуди, Шарифдҷон Махдуми Садрӣ Зиё, Фитрат, Сайд Ахмадходжаи Сиддики, Мирзо Сиродж Хақим, Саидризо Ализода, Абдулвоҳид Мунзим, Абдулқодир Шақури и др.

В этот период, кроме газеты «Бухорои шариф», джадиды издавали в Самарканде и еженедельник, «Оина» по инициативе Махмудходжи Бехбудии Самарканди (1875-1919). Главной проблемой еженедельника была проблема реформы системы обучения и воспитания в Бухарском эмирате - развитие сети школ, улучшение качества образования, обновление методов преподавания, введение в цикл предметов истории и географии, математики и естественных наук, иностранных языков, в том числе русского и французского.

Наряду с газетой “Бухорои шариф” и еженедельником “Оина” (“Зеркало”) в развитии системы народного образования Автономной Советской Социалистической Республики Таджикистан особую роль сыграла газета «Овози тоҷик» (“Голос таджика”). В те трудные времена издание этой газеты на таджикском языке имело очень большое историческое значение для таджикского народа, потому что “Овози тоҷик” в процессе национально-территориального размежевания, во время которого пантюркисты отрицали, что таджики являются коренным населением Бухары и Самарканда, сыграла важную роль в формировании национального самосознания, в развитии всеобщей грамотности и т.д.

На основе достоверного материала и исторических источников автор подробно рассмотрел в чем схожи и чем различаются просветительство, реформация и джадидизм, определил основные предпосылки их возникновения, проанализировал роль периодических изданий в пропаганде идей джадидизма.

Вторая глава диссертации - “Роль джадидизма в формировании национальной идеи и развитии системы образования страны” - как и первая, тоже включает три параграфа.

В первом параграфе - “Джадидизм как школа модернизации ислама и образования в Бухарском эмирате в начале XXв.” - отмечается, что джадидизм во второй половине XIX - начале XXвв. стал в Центральной Азии своего рода школой модернизации ислама. В мусульманских странах и регионах модернизация ислама проявлялась, в частности, в изменении исламской культуры и образования, соответственно требованиям времени. Например, на основе старых школ и медресе, учениками которых были мусульмане, открылись школы нового типа. В учебных планах и программах этих школ наряду с религиозными науками стали преподаваться и современные светские науки. При этом учебными языками оставались арабский, персидский и турецкий, и доступные учебные материалы тоже были написаны на этих языках. Со временем некоторые выпускники, получившие образование в школах нового типа, становились педагогами. Они даже написали учебники, но уже на родных языках постепенно изменился и язык обучения в школах. Например, в школах нового типа в Башкирии, Татарстане, Крыме, Оренбургской губернии России и ряде стран Средней Азии язык образовательного процесса был изменён с арабского и турецкого на татарский и башкирский. Количество светских учебных предметов также увеличилось, учебный процесс строго контролировался.

В Средней Азии джадиды воплощали в жизнь буквенно-звуковой метод озвучивания (*сағтия*) обучения. Они считали, что ученики в школах нового типа должны осваивать не только арабскую графику и религиозные науки, но и светские науки: математику, физику, химию, географию, философию. Но, их не поддержали ни государственные чиновники, ни духовенство. В итоге оказались планы джадидов в неразработанном виде.

На втором этапе модернизации ислама джадиды начали учреждать библиотеки, в которые они стремились для привлечь людей самого разного возраста. Для тех, кто не умел читать и писать, они организовывали кратковременные обучающие курсы.

Джадиды считали, что грамотные люди, уже смогут переписывать Коран и хадисы, смогут заняться переводом и комментированием. Они не провозгласили специальной фетвы относительно той или иной доктринальной стороны ислама. Между тем, как известно, в уже прошедшие исторические периоды появились комментарии аятов Корана и хадисов, что привело в итоге к формированию различных исламских мазхабов и течений.

Когда джадиды ознакомились с произведением Ахмада Дониша «Наводир-улкаоъ» («Редчайшие происшествия»), в их умах произошла интеллектуальная революция, их взгляды на эмиров и везирей, мулл и мударрисов медресе резко изменились. Их движение стало по-настоящему новаторским, превратившись в новую школу модернизации ислама.

Раньше ученики в медресе в течение 18-20 лет обучались проповедям «Шархи мулло» («Комментариям мулл») комментариям Кутби, Насафи, *тахзибом*, философии и др. Арифметика, геометрия, история, медицина и другие светские науки были выведены из учебных программ. Поэтому во второй половине XIXв. в Бухарском эмирате и обострилась необходимость реформы в сферах образования и воспитания, в школах и медресе, о чем и писали основатель движения таджикских просветителей Ахмад Дониш и его последователи.

Ахмад Дониш настаивал на том, что «человек рождается для получения знаний в этом мире», он теоретически обосновал философию просветительства, а его молодые последователи в начале XXв. уже ориентировались на то, чтобы добиться практических изменений в экономике и культуре.

Таким образом, первыми реформаторами, которые выступали против феодального строя и предлагали реформировать структуру государственного управления, в Бухарском эмирате, были Абунаср Курсави и Мулло Шахобиддин, известный как Марджани. Конечно, их реформаторские идеи появились не спонтанно, не без влияния политико-культурных условий. Как и во второй половине XIXв. в Средней Азии это движение появилось под влиянием идей передовых людей Турции, Ирана, арабских стран. Свою роль здесь сыграл и колониальный режим царской России. Но разработанная Абунасро Курсави программа не пользовалась популярностью среди населения. Тем не менее его рекомендации, идеи и устремления смогли расшатать систему феодальных отношений.

Мулло Шахобиддин ибн Баховаддин (Марджани) будучи известным религиозным должностным лицом, говорил о том, что исламу вообще уже оказались бесполезными методы насилия и угроз. Путь народа к свободе он видел в изучении науки, в развитии сферы образования, в светских способах обучения и воспитания. Марджани под реформированием ислама подразумевал следующее:

1) на все религиозные вопросы каждый человек должен искать ответ в соответствии со своими способностями в Коране;

2) нельзя насильным образом подчинять себе другого человека;

3) надо убрать из программы обучения медресе те предметы, которые не несут учащимся необходимых знаний;

4) в медресе необходимо изучать те положения Корана и те хадисы пророка, которые касаются истории ислама;

5) в медресе наряду с религиозными науками необходимо изучать светские науки и русский язык;

6) мусульманский народ должен обратиться к изучению ценностей исламской культуры.

Конечно, программы Абунасра Курсави и Марджани не были абсолютно новыми явлениями в социально-политической жизни таджикского народа. Еще таджикские классики Фараби, Ибн Сины, Насириддин Туси, Али Хамадони и другие видели пути позитивного изменения общества в изучении светских наук, о чем писали в своих произведениях.

Джадидизм своей основной целью поставил культурообразование, духовное возрождение, реформу школы и образования, развитие и прогресс страны, и обновление мусульманского общества. Поэтому деятельность джадидов была направлена против гнёта, суеверия и варварства, против бездарных и бессовестных правителей, ищущих выгод, и самовлюблённых богословов, неграмотных мулл. Эти прогрессивно настроенные люди, использовали все свои новых интеллектуальные и финансовые возможности для открытия на таджикской земле новых школ, печатных изданий, театров и библиотек.

Активные представители движения джадидизма Садриддин Айни, Мунзим, Хамди, Мехри, Мирзо Сиродж Хаким и другие требовали кардинальных изменений в эмирской управленческой системе, они стремились, всесторонне совершенствуя свои знания, наряду с религиозными науками изучать и науки светские. Знакомясь с публикациями в зарубежных газетах и журналах, они хорошо понимали, что в Бухарском эмирате многое надо менять, и искали пути решения проблем.

Автор отмечает, что наиболее достоверная информация о борьбе таджикской интеллигенции против невежества, религиозного фанатизма и реакционности, о реформах процесса обучения в медресе Бухары и открытии школ нового типа в книге Садриддина Айни «История интеллектуальной революции в Бухаре».

Из нее же мы узнаем, что в 1908г. Садриддин Айни, Мунзим, Хамди и Мехри открыли в Бухаре, во дворе Мирзо Абдулвохида для таджикских детей школу джадидского типа.

В конце параграфа приведены выводы о роли джадидизма в модернизации исламского образования.

Во втором параграфе - “Исследование идей об изучении и познании джадидизма в современной обществоведческой науке” - отмечается, что в советский период эта тема всегда изучалась с учетом главенствующей идеологии. Такой подход, естественно, не способствовал глубокому и по - настоящему научному исследованию джадизма. В целом работах тех лет отмечалось, что джадидов особенно беспокоили социальные вопросы, о культурная отсталость общества, разгул невежества и низкий уровень знаний народа, гнёт государственных чиновников и многие другие. Для устранения этих недостатков они требовали всеобщего обучения и воспитания, посредством которых люди смогли выйти из средневековой темноты, жить достойной жизнью и найти истинное счастье. Они придавали усилия к тому, чтобы предложить народу правильное и научное истолкование ислама, чтобы вероучение религии очищалось от суеверий. Под влиянием России и Запада они пропагандировали необходимость развития образования в соответствии с европейскими моделями.

Также они считали необходимым изучение русского языка для знакомства с научно-техническими достижениями России, были сторонниками изучения научных, технических и естественных наук наряду с религиозными науками, и указывали, что прогресс общества и спокойствие жизни народа прямо зависят от освоения этих отраслей науки.

Такой общий подход к изучению джадидизма не затронул глубинных пластов этого просветительского движения. Были ученые, которые вообще писали о джадизме резко отрицательно.

Так, в 40-е годы и первой половине 50-х годов XXв. большинство таджикских учёных и востоковедов (Х.Мирзозода, И.С.Брагинский, З.Раджабов, С.Табаров и др.) осуждали джадидизм как антинародное движение, категорически отрицая, что

джадиды были вторым поколением просветителей. Сторонники этой идеи и последующие десятилетия резко критиковали джадидизм.

Но были и такие таджикские учёные (М.Шакури, М.Раджаби, М.Диноршоев, Г.Ашуров, А. Сайфуллоев, Р.Ходизода, Х.Мирзозода, П.Гулмуродзода, Н.Гафоров, Б.Самиев, З.Ибрагимов), которые в своих научных исследованиях обоснованными историческими доводами доказали высокую историческую миссию джадидизма и пролили свет на его тёмные страницы.

На круглом столе, который состоялся в редакции журнала “Садои Шарк” (“Голос Востока”) в 1990 - е годы XXв., видный таджикский учёный М.Шакури говорил, что оценку джадидизма необходимо полностью пересмотреть. Как широкомасштабное общественное движение, джадидизм в истории Средней Азии и таджикского народа сыграл очень важную роль. Но в из-за политической ситуации, времени и правящей советской идеологии джадидов называли реакционными, очерняли их и только некоторых свободомыслящих людей искусственно выделяли из их среды. Известный представитель таджикской советской литературы Садритдин Айни, Хамди, Мунзим и все те, кто активно участвовал в Бухарской революции и создавали революционной литературу, также были джадидами. Если бы джадидизм по сути был бы реакционным, то из его среды вряд ли появились просветители. Это свидетельствует о том, что джадидизм был прогрессивным движением.

Третий параграф второй главы называется “Влияние идей джадидизма на процесс развития социокультурной жизни и формирование национальной идентичности в независимом Таджикистане.” В нем анализируется проблема влияния передовых и конструктивных идей джадидов на развитие современной социокультурной жизни страны. Большое внимание уделяется и формированию национальной идентичности в период независимости государства с учетом духовного наследия джадидов. Отмечается, что духовная независимость в первую очередь зависит от уровня образованности человека, степени освоения им профессиональных навыков, от накопления населением политических, юридических, культурных, этических и эстетических знаний. Без достижения духовной независимости, т.е. без грамотности, образованности народа невозможно достичь прогресса в обществе и в развитии политической, социальной, экономической и культурной сфер государства. Исходя из этого, можно утверждать, что духовная независимость является основным фактором формирования мышления личности в духе самосознания, национального сознания, показателем уважения традиционных культурных ценностей. Именно поэтому таджикские просветители стремились совершенствовать и укрепить в сознании населения Бухарского эмирата, духовную независимость через преподавание в медресе наряду с религиозными науками и светских знаний, люди становились грамотными и самоосознанными.

Отмечается, что, судя по достоверным источникам, во второй половине XIXв. в Бухарском эмирате имели место следующие факторы влияющие на ситуацию в стране:

- неправильное управление структурными единицами;
- игнорирование уровня грамотности, профессионализма, способностей чиновников при назначении их на государственные должности;
- нарушение социальной справедливости при решении проблем и принятии решений;
- несоответствие процесса обучения и воспитания в медресе требованиям времени;
- противодействие духовенства созданию и открытию школ нового типа, грамотности и приобретению профессий населением;

- учреждение газет и журналов на таджикском языке и осведомление таким способом народа о научных, культурных и технических достижениях передовых стран;
- в результате подражания и свойственного этому состоянию сознания народ и культур Бухарского эмирата теряли свою независимость, в стране господствовали феодальные отношения. В такой ситуации эмирату трудно была остоять свою политическую, социальную и экономическую независимость.

Все вышперечисленное должны помнить и современные государственные чиновники.

Заслугой представителей второго поколения просветителей является и то, что они смогли доказать тем, кто игнорировал научные и культурные ценности и достижения таджикского народа его древность. Их вклад в культуuroобразование таджиков также неоспорим, как и в развитие градостроения, поэзии и прозы, в регулирование системы управления различных государственных структур и т.п. При этом они прославляли родной таджикский язык, писали о его и звучности, о необходимости изучения его законов, о бережном официальный государственный язык таким способом считая языка отношении к языку, как одному из основных условий существования нации.

Таким образом, основные задачи, решение которых джадиды считали особенно перевостепенным, остаются актуальными и сегодня. Это вовлечение девушек в учебу, повышение грамотности, освоение профессий и специальностей, воспитание национальных кадров в зарубежных странах, в том числе в России, Турции и Европе, развитие предпринимательства, торговли и банковской системы, урегулирование традиций и обрядов, особенно уменьшение расходов в проведении свадеб и торжеств и т.п. По мнению автора, идеи джадидизма создали благоприятную почву для процесса развития социокультурной и политической жизни независимого Таджикистана.

Джадидизм, как школа модернизации ислама и реформирования образования в Бухарском эмирате, в начале XXв. дал мощный толчок для развития процессов пробуждения самосознания народа, его идентичности в современном мире.

Исследование работ, посвященных джадидизму в современной обществоведческой науке показало, что джадидизм не был консервативным течением. Его приверженцы проповедовали необходимость овладения знаниями, грамотностью профессиями.

Многие ученые - востоковеды, историки, философы писали о джадизме, как о буржуазном, националистическом, и реакционном движении. С получением независимости Таджикистаном идеалогические акценты сменились, и обществоведы, литературоведы, философы к оценке этого течения стали подходить не с идеолгизированных, а вполне реальных позиций, истинно научных, философско-исторических.

В итоге автор констатирует, что джадидизм является продолжением движения просветительства. Целью его сторонников был прогресс общества, освобождение народа от суеверий и невежества. Поэтому джадидизм был проповедником передовых идей и формирующим фактором национальной идентичности.

В заключении изложены результаты исследования.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Основные научные результаты диссертации

Со второй половины XIX века до 90-х годов XX века, особенно после завоевания Средней Азии Царской Россией, Среднеазиатские страны утратили политическую независимость, в результате чего произошли глобальные перемены в социально-политической, экономической и культурной жизни. В частности, в Бухарском эмирате, на смену ослабевшему правлению эмира, пришел республиканский строй. Одновременно, стали развиваться капиталистические отношения, что серьезно повлияло на экономическое положение населения. Именно при существовании такого политического, социально-экономического и культурного положения Средней Азии появились просветительские и реформаторские направления.

Основной целью этих направлений было улучшение социального, экономического и культурного положения страны и её развитие согласно требованиям мирового сообщества. Их представители, о которых было упомянуто в заглавиях диссертации, в основном являлись представителями интеллигенции и стремились сделать страну развитой на основе доисламских и исламских культурных ценностей, требований общества, социально-экономического и культурного положения Бухарского эмирата путем внедрения изменений в формы управления, перестановки госслужащих, образования и обучения, избавления народа от следования религиозной сознательности и архаистических отношений, и тем самым обеспечить народ достойной жизнью.

Таким образом, если в первом заглавье начальной главы диссертации были объяснены смысл и содержание понятий просветительства, реформ и джадидизма, а также определены главные основы их зарождения в сравнении с другими достоверными и сточниками, проведенными исследованиями отечественных и зарубежных ученых, востоковедов, путешественников, то во втором заглавье, на основе реальных доказательств (фактов), были показаны связь и отличительные черты джадидизма от просветительства и реформаторства. В третьем заглавье было изучена тема роли периодических изданий в ознакомлении и пропаганде идей джадидизма и сделан вывод, что в достижении реформ в системе образования, просветительства, пробуждения, самосознания и формирования национального самосознания, основную роль сыграли издающиеся на таджикском языке газеты «Бухорой шариф», «Оина» и «Овози точию».

А во второй главе научной работы изучена тема джадидизма как школа модернизации ислама и просвещения в Бухаре в начале XX века, которая сыграла ключевую роль в просвещении и самосознании народа, исследования идей по изучению и ознакомлению джадидизма в современном общественном сознании деятельности, которой была дана реальная оценка со стороны отечественных ученых в ходе дискуссий и круглых столов, а также было исследовано влияние идей джадидизма на развитии общества и укреплении национального самосознания, образования школ метода савтия, печати, театра и библиотек.

1. Учение просветителей и джадидов сформировалась на основе предписаний и законов исламского шариата, они не отвергали столпы исламского шариата, а, наоборот, в её рамках, спроектировали программу своей социальной реформы и таким путем старались избавить мышление фанатичного духовенства и властолюбивых мул от суеверия, и достичь модернизации исламского просвещения согласно требованиям времени.

2. Газеты и журналы, издававшиеся на турецком, татарском и узбекском языках, хотя и считались одним из основных средств пропаганды и распространения идей просветителей, однако в дальнейшем оказали влияние на примкнувших к пантюркистскому течению некоторых представителей их второго поколения. Только газеты, печатавшиеся на таджикском языке, сыграли заметную роль в пробуждении, самосознании, возрождении ценностей и государственности таджиков.

3. Джадидизм является вторым поколением просветительства, однако в связи с социально-политической обстановкой в Бухарском эмирате, по причине не нахождения под держки школ ново образованного метода у фанатичного духовенства, придворных и иностранных агентов, и по их рекомендации с начала 1910 года приступили к их закрытию, их программа социальной реформы приобретает политический характер, вызывает необходимость полного изменения управленческого строя эмирата.

4. Согласно правящей идеологии, Советское государство, признав движение джадидизма реакционным, националистическим, буржуазным, а джадидов противниками образования этой идеологии, не позволяло давать их деятельности реальную оценку, однако с достижением государственной независимости исследователям-обществоведам, и литературоведам представилась возможность прояснить эту историческую страницу, дать реальную оценку деятельности джадидов и представить современному поколению страны их роль в пробуждении и национального самосознания, развитии просвещения общества как верных сыновей нации.

5. Джадидизм, через программу социальной реформы, открыл врата для входа народа Бухары, особенно таджиков в западные страны и таким образом познакомил их с научно-культурными достижениями передовых стран.

6. Хотя, группа отечественных и зарубежных ученых, востоковедов в своих проведенных исследованиях объявили джадидизм как централизованное и антинародное течение местной буржуазии Средней Азии и представили как причину возникновения первой русской революции и антидвижение против интересов своего народа, однако приобретенная государственная независимость создала для таджикских ученых условия для дачи реальной оценки деятельности их представителей на основании изучения и анализа существующих источников, особенно изданных произведений джадидов. Поэтому, джадидизм не реакционное и националистическое движение, а является духовным, просветительским и спасительным течением нации и возродителем культурных ценностей. То есть, борьба за исправления режима просвещения, за образования национальных школ, за возрождения национальных ценностей, конечно, должна была стать частью общенациональной освободительной борьбы-одной из частей борьбы против царской власти России, против колониального режима и в общем против царского самодержавия.

7. Ключевые вопросы учения джадидизма включают в себя вопросы реформы метода образования посредством создания школ с новой методикой, изменения и усовершенствования учебных планов и издания на их основе книг и других учебных пособий. А основной целью этого течения являлось обучения грамоте нации, почитание национальных культурных ценностей, основание и издание газет и журналов на таджикском языке и с их помощью пропагандировать науку и культуру, мировые культурные достижения, в особенности литературу и искусство других стран.

Рекомендации по практическому использованию результатов

Достигнутых результатов автора можно использовать в разработке учебных курсов и написания методических пособий и учебников по истории

философии, социальной философии джадидизма и просветительства, при подготовке лекций и спецкурсов о движении джадидизма и просветительстве, во время преподавания таких предметов, как история философии, социальной философии и истории таджикской философии.

**ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДИССЕРТАЦИИ ОТРАЖЕНО В
СЛЕДУЮЩИХ ПУБЛИКАЦИЯХ АВТОРА РЕФЕРИРУЕМЫХ В ЖУРНАЛАХ
ВАК РТ И РФ:**

- 1.Джураев,К.Взаимосвязь и различие между просветительства, реформация и джадидизма//Вестник педагогического университета №5(72), 2017, - С. 210-213.
- 2.Джураев, К.Садриддин Айни - реформатор сферы образования в медресах Бухарского эмирата// Вестник педагогического университета №5(72), 2018. - С. 210-213.
- 3.Джураев,К.Идейное влияния джадидизма в процессии развитии социально – культурной жизни и формирование национальной самосознание в независимом Таджикистане.Вестник педагогического университета №2(80),Душанбе- 2019.- С. 284-287.
- 4.Джураев,К. Исследование Взглядов Об Изучении Джадидизма В Современной Социальной Науке ,Вестник Таджикского национального университета,№3,Душанбе-2019,стр.129-130.

Шарҳи мухтасар

Диссертатсияи Ҷураев Комрон Ҷондоревич дар мавзӯи «**Ҷадидия-рамзи марҳилаи нави рушди маорифпарварӣ дар нимаи аввали асри XX**» рисола барои дарёфти унвони номзади илмҳои фалсафа аз рӯи ихтисоси 6D020100 фалсафа

Калидвожаҳо: маорифпарварӣ, ислоҳ, ҷадидия, маданият, тамаддун, дин, ислом, ҷомеа, маърифат, методология, таълим, мадраса, мактаб, маорифи исломӣ, ҳудогоҳӣ, шиноخت, ҳувият, соҳибистиклолӣ, мустақилияти маънавӣ, суннатгарой, модернизатсия, шуури тақлидӣ, усули нав, арзишҳои маънавӣ, арзишҳои моддӣ, фарҳанги ҷиёсӣ, зиддимустамликавӣ.

Объекти таҳқиқ: Ҷадидия ҳамчун рамзи марҳилаи нави рушди равияи маорифпарварӣ ва ислохотҳои дар нимаи аввали асри XX.

Ҳадафи тадқиқот: таҳқиқи тамоюлгириҳо, заминаҳои пайдоиш, ташаккули андешаҳои маорифпарварӣ ва ислохотҳои дар Осиёи Миёна ва инъикоси онҳо дар таълимоти намояндагони ҷунбиши ҷадидия.

Замина ва манбаъҳои таҳқиқот: асарҳои “Насихат-ул-мулк”-и Муҳаммад Ғазолӣ; “Захират-ул-мулк”-и Мир Сайид Алии Ҷамадонӣ; «Наводир-ул-вақоъ», «Рисола дар назми тамаддун ва таъовун», «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития», «Метъёр-ут-тадаони»-и Аҳмади Дониш; «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик»-и Возех; «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Шамсиддин Шохин; «Миръоти ибрат», «Анҷумани арвоҳ»-и Саид Аҳмад Сиддиқӣ; «Туҳафи аҳли Бухоро»-и Мирзо Сирочи Ҳаким; «Таърихи инқилоби Бухоро», «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро» ва «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни; «Роҳбари наҷот», «Давраи ҳукмронии амир Олимхон»-и Абдурауфи Фитрат, таҳқиқотҳои муҳаққиқон ва шарқшиносони ватанию хориҷӣ мебошанд.

Усулҳои таҳқиқот: мушоҳида, муқоиса, санҷиш, таҳлил ва таркиб, коркарди мавод, герменевтика, аксиология, ҷамъбастанмаӣ, воқеъбинӣ, илмият, мантиқият, таърихият.

Натиҷаҳои ба дастомада ва навиҳои онҳо: Навҷуиҳои кори илмӣ-тадқиқотӣ пеш аз ҳама иборат аз он аст, ки дар он аввалин маротиба дар доираи илми таърихи фалсафа масъалаи муайян кардани ҳамоҳангӣ ва тафовути байни барномарезии иҷтимоӣ-ислохотии равияҳои маорифпарварӣ, ислохотҳои ва ҷадидия ҳамчун рамзи дуҷуми ташаккули ғояҳои маорифпарварӣ предмети таҳқиқот ва таҳлили ҳаматарафа қарор дода шудааст.

Навҷуиҳои кори илмӣ ба таври мушаххас дар ҷунин натиҷаҳо инъикос меёбад:

- аввалин маротиба тавзеҳ ва шарҳи маъно ва заминаҳои пайдошавии мафҳумҳои маорифпарварӣ, ислоҳ ва ҷадидия дар доираи асарҳои таълифкардаи маорифпарварон, қорҳои илмӣ-тадқиқотии ба мавзӯ бахшида ва ҳамзамон вожаномаҳои соҳавӣ мавриди тадқиқ қарор дода шуд;

- алоқамандӣ ва хусусиятҳои фарқкунандаи ҳаракати ҷадидия аз маорифпарварӣ ва ислохотҳои вобаста ба самти барномарезии иҷтимоӣ ва ислохотии намояндагони онҳо мушаххас карда шуданд;

- нақши нашриҳои даврӣ, аз ҷумла рӯзномаву маҷаллаҳои бо забони тоҷикӣ нашршуда дар шиноخت ва таълиғи ғояҳои маорифпарварӣ ва ҷадидия, барои бедорӣ, худшиносии миллӣ ва рушди ҷомеа муайян карда шуданд;

- тамоюлгирии барномарезии ҷадидия ҳамчун мактаби модернизатсиякунонии ислом ва маорифи аморати Бухоро дар оғози асри XX мушаххас карда шуданд;

- тафовути андешаҳои муҳаққиқони ватанию хориҷӣ онд ба омӯзиш ва шинохти ҷадидия дар илми ҷомеашиносии муосир муқоиса гардиданд;

- таъсири ғояҳои ҷадидия дар раванди рушди ҳаёти иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва ташаккули хувияти миллии дар Тоҷикистони соҳибистиқлол дақиқ карда шуданд.

Дарачаи истифодаи таҳқиқот. Натиҷаҳои бадастоварда ва хулосаҳои ҷамъбастишударо метавон барои иҷрои тадқиқотҳои илмӣ дар соҳаи таърихи фалсафа, ҷомеашиносӣ, ахлоқ ва фарҳангшиносӣ, барои таҳия кардани маҷмӯаҳои таълимӣ-методӣ, тавсияҳои илмӣ-методӣ ва курси мухтасари лексияҳо оид ба фалсафаи маънавиятгустарии маорифпарварӣ ва ислоҳоти иҷтимоӣ мавриди истифодабарӣ қарор дод.

Соҳаи истифода. Натиҷа ва хулосаҳои бадастомада барои хондани курси махсус аз соҳаи таърихи фалсафа, ки марбут ба масоили маорифпарварӣ ва ҷадидия мебошанд дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ аз аҳамият ҳоли намебошанд.

АННОТАЦИЯ

диссертации Джураева Комрона Дждодоровича на тему «Дждидизм символ нового этапа развития просветительства в первой половине XX в.» на соискание учёной степени кандидата философских наук по специальности "6D020100 философия"

Ключевые слова: просвещение, реформация, дждидизм, культура, цивилизация, религия, ислам, общество, познание, образование, медресе, школа, исламское образование, самосознание, идентичность, независимость, духовная независимость, консерватизм, модернизация, духовные ценности, материальные ценности, политическая культура.

Объект исследования: дждидизм как символ нового этапа развития просветительства и реформаторства в первой половине XX в.

Цель исследования: анализ предпосылок возникновения, формирования просветительских и реформаторских воззрений в Средней Азии и их развитие в учениях представителей движения дждидизма.

Экспериментальная база исследования: произведения "Насихат-ул-мулук" ("Назидания царям") Мухаммада Газзали, "Захират-ул-мулук" ("Приказы правителей") Мир Сайида Али Хамадони, "Наводир-ул-вакоъ" ("Редчайшие происшествия"), «Рисола дар назми тамаддун ва таъовун» ("Трактат о порядке цивилизации и взаимопомощи"), "Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития" («Краткая история мангитской эмиров Бухарь»), «Меъёр-ут-тадайюн» ("Мерила религиозности") Ахмада Дониша, «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик» ("Происшествия на путях и фарсах государства") Возеха, «Бадоеъ-ус-саноеъ» ("Чудеса искусств") Шамсиддин Шохина, «Зерцало назидания», «Собрание духов» Саида Ахмада Сиддики, «Подарок жителям Бухарь» Мирзо Сироджа Хакима, «История бухарской революции», «История интеллектуальной революции в Бухаре» и «Воспоминания» Садриддина Айни, «Руководитель спасения», «Эпоха правления эмира Алимхона» Абдурауфа Фитрата и труды отечественных и зарубежных ученых и востоковедов, историков и философов.

Методы исследования: междисциплинарный подход, наблюдение, аналогия, тестирование, анализ и синтез, обработка материала, герменевтический, аксиологический, исторический методы, объективность, логичность и др.

Полученные результаты и их научная новизна: научная новизна диссертационной работы, прежде всего, состоит в том, что в ней впервые в рамках истории философии предметом исследования стали проблемы соответствия и отличия между социально-реформаторскими такими течениями, как просветительство, реформация и дждидизм.

Новизна научной работы отражена в следующих результатах:

- на основе комментариев и объяснения значения понятий "просветительство", "реформация" и "дждидизм", объективно проанализированы и оценены взгляды и социальные программы просветителей и дждидов;
- конкретизирована роль периодических изданий в развитии системы образования в Бухарском эмирате, возрождении национального самосознания таджикского народа;
- определено место исламской культуры в формировании идей дждидизма о модернизации системы образования в Бухарском эмирате в начале XX в.;
- обосновано различие взглядов отечественных и зарубежных исследователей в подходах к изучению дждидизма в современной обществоведческой науке;
- конкретизировано влияние идей дждидизма в процессе развития социально-культурной жизни и формирования национальной идентичности в независимом Таджикистане.

Сфера использования: материалы работы и выводы по ней можно использовать в дальнейших исторических, обществоведческих, этических и культурологических исследованиях, в подготовке методических, научно-методических рекомендаций, и кратких курсов лекций, посвященных духовным поискам просветительства, их социальным реформам.

Область применения: результаты диссертации могут быть использованы при чтении спецкурсов по истории философии, относящиеся к проблемам просветительства и джадидизма.

Annotation

**for thesis of Juraev Komron Jondorovich on the theme of
"JADIDISM, AS A SYMBOL OF A NEW STAGE DEVELOPMENT OF
ENLIGHTENMENT IN THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY" for doctoral thesis
of philosophical Sciences on speciality of history of philosophy**

Keywords: enlightenment, reformation, jadidism, culture, civilization, religion, Islam, society, cognition, methodology, education, madrasah, school, Islamic education, self-awareness, cognition, identity, independence, spiritual independence, conservatism, modernization, imitated consciousness, new method, spiritual values, material values, political culture, anti-colonialism.

Object of research is the following: Jadidism as a symbol of a new stage of development of enlightenment and reformation in the first half of the XX century.

The purpose of research is the following: to research the position, prerequisites for the emergence, development of educational and reform ideas in Central Asia and their reflection in the studies of representatives of jadidism movement.

The experimental base of the research is the following: creations of "Nasihath-ul-Muluk"- (Edification of Kings) of Muhammad Ghazoli, "Zakhirath-ul-Muluk"(Provisions (reservers) of Kinds) of Mir Said Ali Havadoni, "Navodir-ul-vaqoe"(Rarest Incidents)of "Risola yo mukhtasare az tarikhii saltanati khonadoni Manghitiya"(Brief History of Manghit Emirs of Bukhara), "Meyor-ut-tadayun" (Measure of Religiosity) of Ahmadi Donish "Savoneh-ul-macolik va farosikh-ul -mamolik"(incidents of the ways and distances of the countries) of Vozeh, "Badoe-us-Sanoe"(Miracles of arts) of Shamsiddin Shohin, "Mirror of edification", "Meeting of spirits" of Said Ahmad Siddik, "Gift to Bukhara Residents" of Mirzo Siroj Hakim, "History of Bukhara Revolution", "History of Intellectual Revolution in Bukhara" and "Memories" of Sadrididdin Ayni, "Guidance for Suffering", "The age of Emir Olimkhon Ruling" of Abdurauf Fitrat and the works of national and foreign scholars and orientalists, historians and philosophers.

The methods of research is the following: observation, comparison, experiment, analysis and synthesis, materials processing, hermeneutics, axiology, generalization, realism, science, logic, historicity.

The obtained results and their scientific novelty are the following: the scientific novelty of the dissertation work consists primarily in the fact that for the first time in the framework of the history of philosophy as a subject of research the problems of identifying harmony, correspondence and differences between the social and reformatory programming of the trends of enlightenment, reformation and jadidism as the second symbol of the development of the ideas of enlightenment are comprehensively analyzed as well as.

The novelty of scientific work is specifically reflected in the following results:

- based on the comments and the explanation of the meaning of concepts of the enlightenment, the reformation and the jadidism objectively analyzed and evaluated the attitudes and social program of the enlightenment and of jadidism;

- the role of periodicals in the development of the education system of the Emirate of Bukhara, the revival and national consciousness is specified;
- the place of Islamic culture in the formation of the ideas of jadidism on the modernization of the education system of the Emirate of Bukhara in the early twentieth century;
- developed differences of views of domestic and foreign researchers on the study and knowledge of jadidism in modern social science;
- the influence of the ideas of jadidism in the development of social and cultural life and the formation of national identity in independent Tajikistan is concretized.

Degree of use. The results and conclusions can be used to carry out research in the fields of history of philosophy, social science, ethics and cultural studies, for the preparation of educational and methodological complexes, scientific and methodological recommendations, and short courses on the philosophy of education of enlightenment and social reform.

Field of application: the results and conclusions are useful for reading special courses on the history of philosophy in Universities, which are associated with the problems of enlightenment and jadidism.